DE NIEUWE STEM

juni 1959
jaargang 14 - no. 6

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

Tristan Haan

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de 15e van iedere maand onder redactie van: *voor Nederland:* N. A. Donkersloot / Jan G. Elburg / O. Noordenbos / Jan Romein / Ank Steenis, secretaresse / W. F. Wertheim / *voor Vlaanderen:* K. Jonckheere / J. Kuypers.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling / Dr. J. J. Buskes / Mr. G. J. P. Cammelbeeck / J. B. Charles / Dr. B. Delfgaauw / T. Haan / Dr. P. Meertens / Dr. A. Romein-Verschoor / Th. van Tijn / Dr. V. E. van Vriesland.

Uitgave: Drukkerij „Nimo", Monnickendam, Giro 256907

Men wordt verzocht kopij en recensieexemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie, Ank Steenis, Lepelstraat 114, Amsterdam-C. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11.50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor België frs. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15.- resp. frs. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10.– en frs. 150.

Losse nummers *f* 1.50, resp. frs. 25.

INHOUD:

Lizzy Sara May, gedichten 337
Beb Vuyk, Uit logeren bij de Dajaks 340
Bernard Delfgaauw, Vrede en onvrede 363
A. Romijn-Verschoor, Hedendaagse mythe-vorming 368
J. B. Charles, gedicht 374
Jan Romein, Zeitalter der Reizsamkeit 376
Kort Bestek 398
Ex Libris 398

Omslag: *Peter Noordenbos*

Lizzy Sarra May

DROOMVERSNELLING

van welk gebied
was het kind de duif

een jaar van ingevlochten
donsmotieven doorzichtig
als een strijkstok
over een open akkoord

maar van welk gebied
schiepen zijn ogen de sprong

— o infanta in de droomversnelling
smelten de gezichten kleine zwarte
zang van zwanen die de sleutel
bewaren van de uitgevallen tanden
van de tijd —

was het kind de duif
ingebouwd in de droom
van roerloze vingertoppen

Lizzy Sara May

LA DOUCE CREATION QUI ENTRE QUI ENTRE

tussen de ogen
septembertraag purper
ingesloten door vage regenbogen
en de mond triomfboog over een
opalen meer
— aquaduct van stem naar stem —
zacht slaan schellen
mistmuziek
van kleine sterren

en bloesem je gezicht
van handgeweven water
van hand in hand is adem
van hand in hand in kringloop
van hand in hand is schuim

hoor nu
nachtelijke vibrafoon
twee witbazuinen duiven
scheppen wereld
om twee stroomgeworden mensen

Lizzy Sara May

DE KOOI DER WELSPREKENDHEID

hij is de bevaarbare burger
van de kirrende schijn
het spook der bevrachtende cellen
is hij het vel over de oren
tot in het derde geslacht

vocht is hij van de schim
solo op het tuitende trommelvlies
hij spreekt het recht op gene zijde
hij is de knecht van de knie
der mensheid

wijdlachend wentelt hij zich
onschuifbare grens wijdlachend
wreekt hij zich onvechtbaar
o
hij is de veelvraat der vrouwen
de heelprater der kaatsende hallucinaties

vol geluid is hij
onhoorbaar de angst in de nek

Beb Vuyk

UIT LOGEREN BIJ DE DAJAKS

I

Putussibau ligt duizend kilometer van Pontianak, de Kapuas op. De boten van het Rubberfonds, die ook goederen en passagiers vervoeren, doen er veertien dagen over, maar wij zijn met een auto over Sanggau naar Sintang gereden langs een van de weinige autowegen die de enorme bochten van de rivier afsnijdt. Er zijn niet veel wegen in Borneo, alle vervoer heeft langs de grote rivieren plaats, daar tussen liggen de moerassen, soms zwaar bebost, soms meer open, doorsneden van voetpaden. Over de vele kleine zijrivieren en zijrivieren van zijrivieren liggen bruggen van drijvende boomstammen en soms hangbruggen, gebouwd van smalle, gladde bambus, opgehangen in krakende rotanlussen.

Kapuas, de naam klinkt als dof trommelgeroffel. Een vriend, die in Pontianak woont, heeft mij enige maanden geleden — het was 1953 — te logeren gevraagd en de Garuda Indonesian Airways gaf toen nog een retourticket tegen de prijs van een enkele reis aan geaccrediteerde journalisten van de Indonesische pers. De Kementerian Penerangan, het Ministerie van Voorlichting verschafte mij de nodige introductiebrieven voor de civiele en militaire autoriteiten en nu vaar ik op deze enorme rivier, met twee jongelui, waarvan de een een politieman is en de andere een jonge collega, redacteur van een der plaatselijke bladen in Pontianak.

Gisteren zijn wij heel laat in Sintang aangekomen. Urenlang hebben wij door het donkere bos gereden, waarin hier en daar velden waren opengekapt, lichte plekken, waar rijst en mais groeide. Soms passeerden wij enkele huizen, bambuhuizen op palen gebouwd, waarin de mensen reeds sliepen en alleen een klein

olielichtje brandde. Veel meer te zien was er niet, want het was een donkere avond, zonder maan en zonder sterren. Maar de geluiden waren er vele, tienduizenden cicaden en een zwaar donker koor van kikvorsen, enkele malen de schreeuw van een mannetjeshert en één keer, doch driemaal achter elkaar herhaald, het brullen van de grote orang-utan. Vlak bij Sintang begon de maan op te komen en toen wij bij het veer stopten zagen wij de brede rivier tussen hoge oevers, licht en blinkend als bewegelijk zilver.

Sintang is langs beide oevers gebouwd, maar het huis van de Bupati, het hoofd van het gewestelijk bestuur, waar wij die nacht zouden slapen, lag aan de overkant en wij moesten een tijd wachten voor de veerboot ons ophaalde. Een half uur later stonden wij met onze rommelige bagage in de enorme voorgalerij van het Bupati-huis, waar alle lichten brandden en een groot gezelschap bijeen was, een aantal officieren op inspectiereis uit Pontianak gekomen. Hoewel het huis met deze gasten al rijkelijk vol was, werden wij hartelijk ontvangen, kregen een uitgebreid maal voorgezet, eerst lang na twaalven ging ik naar mijn slaapkamer en sliep heerlijk in het brede bed achter de dichte, witte klambu. In de volgende weken zou ik zelden meer in een bed slapen, maar dat wist ik toen nog niet.

De kleine dienstmotorboot van de Bupati werd in in gereedheid gebracht om ons naar Semitau te brengen, tweehonderd kilometer hoger de rivier op, waar het hoofd van het plaatselijk bestuur voor ons verder vervoer zou zorgen. We moesten heel vroeg vertrekken om nog voor de tweede avond in Semitau te zijn, toch startten wij pas na de lunch omdat er iets niet in orde was met de motor. Het gaf ons de gelegenheid om wat van de stad te zien, die ruim gebouwd is, grotendeels uit hout. Hout is er in overvloed, goedkoop en van een voortreffelijke kwaliteit in Borneo. Wij sloegen wat blikjes in op de pasar en wilden ook fruit en groenten kopen voor leeftocht onderweg, want het is een reis van minstens vier dagen tot Putussibau. Op de pasar was veel vis, verse en gedroogde, groenten waren

er echter heel weinig en ook het fruit was schaars en slecht. De grond hier in de omtrek is zuur van het moeraswater. Alleen kankung, een grove spinaziesoort, kan er groeien, de Chinezen kweken kool en selderie in blikken en potten en verder eet men de jonge bladeren van de verschillende cassavesoorten, als men tenminste groente eet.

Tegen tweeën vertrekken wij. Een verpleger en een onderwijzer, die in de kampongs verderop hun standplaats hebben, zullen de eerste uren met ons meereizen. We zitten met elkaar op het dak van de roef wat een beetje warm is, maar waar vandaan we een prachtig gezicht hebben op beide oevers.

De motorist staat aan het stuurrad, hij is een oude man die al meer dan dertig jaar op deze rivier vaart en het moeilijke vaarwater met zijn vele grindbanken door en door kent. Zijn beide helpers zijn jonge kerels, een Maleier uit de kuststreken en een Dajak uit een der kampongs hier in de omtrek. Na een uur leggen wij aan om de verpleger af te zetten aan de steiger van zijn kampong, die eigenlijk helemaal geen steiger is maar een enorm bambuvlot dat in de rivier drijft en met stevige rotans aan een paar bomen vast ligt. Geen twintig meter verder valt een zijrivier in de Kapuas. Om ons een genoegen te doen vaart de motorist een eindje naar binnen. Het bos groeit hier tot aan het water, de schaduw valt van oever tot oever. Onder de bomen liggen de lange, smalle Dajakprauwen gemeerd. De grindversperringen maken het varen met een motorboot hier verder onmogelijk. Ook in de Kapuas ligt op deze plaats veel grind, wij moeten zigzag varen en dan een eind dicht onder de linkeroever. De motorist, die Pak Amat heet, wijst ons de kale plekken in het grove oevergras, waar de krokodillen hun spoor ingeslepen hebben. Zien doen we ze niet, het is nog te vroeg. Wel ligt een grote leguaan zich in het zand te zonnen. Hoog, op een der takken van een wildhoutboom, zitten twee neushorenvogels, met oranje snavels en grote wit-zwarte staartveren, die door alle Dajakstammen gebruikt worden voor de versiering van hun adatskledij. Dat vertelt Petrus ons, die zelf een Dajak

is. Hij is komen vragen wat wij eten willen en wij geven hem van onze voorraad rijst, suiker, koffie en een blik corned beef.

Na de bocht wordt de rivier breder. Het bos gaat over in een rubbertuin. We naderen een grote kampong. Een brede steiger steekt een eind de rivier in, daar vandaan waait ons een sterke vislucht tegemoet. De steiger wordt ook gebruikt om vis op te drogen, een jonge man is bezig ze te keren. We leggen aan want Pak Amat moet vis inkopen voor de bemanning. Het is nu bijna vijf uur. De hitte neemt af en er steekt een koele wind op. Het oeverbos krijgt, nu de schelheid van het licht gaat verminderen, honderden nuances van groen. Dit is het mooiste uur van de dag.

II

We passeren de eerste Dajakkampong, die uit een zeer lang huis bestaat, op palen gebouwd. De hele bevolking, mannen, vrouwen en kinderen neemt hun avondbad in de rivier. Wij zwaaien en zij zwaaien terug. Iets aparts van de anderen, op een omgevallen boomstam, zit een jong meisje. Arif en Tjondro willen haar kieken, daarom stuurt Pak Amat dichter naar de wal. Ze loopt gelukkig niet weg maar blijft in dezelfde houding zitten. Ze lacht nu een klein beetje, waardoor zij er nog liever uit ziet. Ze draagt aleen een korte kain, die van de navel tot even boven de knieën reikt. Haar oorlellen zijn doorboord en uitgerekt van de zware zilveren ringen, haar handen en onderarmen tot aan de ellebogen getatoueerd, maar toch maakt zij geen barbaarse indruk, zelfs niet tegen de achtergrond van deze rivier en het donkere bos. Nu ze lacht krijgt haar gezicht een schalkse uitdrukking. Een jong meisje dat naar een paar aardige jongens lacht.

Arif en Tjondro smeken Pak Amat om hier even aan te leggen. Maar het is al te laat. Wij moeten voor donker de gevaarlijke bocht met de zware grindbanken passeren, daarna wordt de rivier dieper en kunnen wij nog enkele uren doorvaren tot de kampong waar de

onderwijzer woont en wij aanleggen zullen. Morgen zullen wij een Dajakkampong bezoeken, belooft Pak Amat. „Daar zijn ook aardige meisjes", zegt hij lachend tegen mijn jonge collegas.

We eten op het dak van de roef, rijst met corned beef, gebakken vis en sambal. Groenten zijn er niet, maar de onderwijzer met wie wij ons maal delen, heeft papajas meegebracht en snijdt een van de grootste open. Daarna drinken wij koffie, roken en praten. De rivier is hier wat smaller en het bos groeit zo dicht bij het water, dat de takken van de grote bomen er over heen steken, waardoor ze nog smaller lijkt. Eerst als wij de gevaarlijke bocht met de grindbanken gepasseerd zijn, die onzichtbaar onder water blijven, maar waarvan Pak Amat de ligging kent en ze zigzag varend weet te ontwijken, wijken de oevers weer verder vanéén.

De hele middag hebben wij tussen de bossen gevaren, secundair bos met enkele oude zware bomen, die staan bleven toen het oude bos gekapt werd om er ladangs, droge rijstvelden, aan te leggen. Hier voorbij de bocht is men opnieuw een stuk bos aan het openmaken. Bij het gereed maken van ladanggronden wordt alle hout gekapt en daarna de grond afgebrand, in de as plant men de gewassen, meestal rijst of mais. Na twee of drie oogsten wordt de plaats verlaten, omdat zij niet vruchtbaar genoeg meer is. Iets verder kapt men dan een ander stuk bos open, op de verlaten plaats ontstaat na enkele jaren weer jong bos. Krijgt dit bos tijd om oud genoeg te worden, dan is er weinig bezwaar tegen deze methode, maar het gevaar is groot dat men jong bos open maakt, waarvan de bomen nog niet oud genoeg zijn om zich voldoende uitgezaaid te hebben, zodat het veel sterkere alang-alanggras de overhand krijgt, dat niet zoals het bos de bouwkruin versterkt en de vruchtbaarheid herstelt, maar de grond totaal uitput. Hier op deze plaats zijn in de schemering de lichte plekken van de alang-alangvelden zichtbaar.

„Is er niet genoeg oud bos meer?" vraag ik de onderwijzer.

„Het oude bos ligt te ver van de kampong", antwoordt hij. „Rondom de kampongs heeft men rubber-

aanplantingen aangelegd, de rubber heeft de laatste jaren veel geld opgebracht, men is steeds verder van huis geraakt voor het vinden van goede ladang-gronden. Vele delen van het bos zijn niet geschikt omdat ze te moerassig zijn en de grond te zuur. Daardoor liggen nu de ladanggronden dagen ver van de kampongs. Nieuwe kampongs bouwen bij de nieuwe gronden doet men ook niet graag. Het grootste deel van de Dajakkinderen gaat school en in de nieuwe kampongs zijn geen scholen. Als men er toe over gaat een nieuw huis te bouwen omdat er in het oude te veel gezinnen wonen, doet men dat liever op een niet te grote afstand. Veel schoolkinderen moeten nu toch al één of twee uur lopen voor zij hun school bereikt hebben."

De nieuwe tijd die ingrijpt in de oude verhoudingen, denk ik.

„Is de opbrengst van de ladang uit jonge bosgrond niet geringer?" vraag ik de onderwijzer.

„Die is geringer", antwoord hij, „maar het openkappen van jong bos gaat makkelijker dan dat van oud bos, dat maakt het zoveel aantrekkelijker voor de mensen."

„Geeft u de kinderen voorlichting hierover op school?" vraag ik.

„In de hoogste klas, maar de kinderen zijn nog te jong om zelf het gevaar te begrijpen en bovendien, het zijn de oudsten van de kampong die beslissen waar men ladangen zal."

De erosie is een van de grootste gevaren die Indonisië bedreigen, maar Arif en Tjondro zijn stadsjongens en hen interesseert het gesprek niet.

Het is nu helemaal donker. Hoewel wij de grindbanken al lang gepasseerd zijn varen we nog altijd langzaam, om het gevaar van drijvende boomstammen, onzichtbaar in deze duisternis. We roken en praten tot de eerste druppels van een onverwachtse regenbui ons naar binnen drijven.

In de roef is het donker en warm en er zijn muskieten. Het gesprek stokt, we zijn moe en hebben slaap. We roken, slaan naar de muskieten, daar tussenin dom-

melen we in. Het duurt eindeloos tot we bij de kampong komen waar de onderwijzer aan wal gaat. Die kampong ligt hoog op de oever, er brandt slechts een enkel lichtje. Het is elf uur en elf uur hier in het binnenland is later dan in de stad. Nu wij niet meer varen, krijgen wij een lamp in de roef en kunnen in onze bagage naar handdoek en zeep zoeken, want we moeten nog baden. Een badkamer is er niet, er is alleen de rivier. De boot ligt aan een vlot waarop een schuur is gebouwd, Pak Amat vertelt dat ik daar mag slapen en Petrus brengt er mijn klambu en kussens heen die in een mat zijn gerold. Er liggen zakken rijst en er staan blikken met petroleum, ratten vluchten weg als we met het licht naar binnen gaan. De jongens zullen samen in de roef slapen, de bemanning in het motorhok.

Het is heerlijk de vuile vochtige kleren uit te trekken en een schone koele sarong om te slaan. Met handdoek en zeep ga ik naar buiten. In de Molukken heb ik dikwijls zo in de rivier gebaad, maar altijd voor het donker was om het gevaar van de krokodillen.

Arif en Tjondro zijn al in het water, zij houden zich met hun handen aan het vlot vast. Het liefst zou ik vlak bij ze er in kruipen, maar misschien vinden zij dat niet prettig, op Java baden mannen en vrouwen altijd apart. Pak Amat en zijn helpers laten zich van het voordek zakken. Waar veel mensen zijn vluchten de krokodillen, denk ik. Ik moet baden.

Ik loop naar de rand van het vlot en laat mij voorzichtig zakken, bekommerd, maar niet meer uit angst, veel sterker is de druk van een verschrikkelijke verlatenheid.

Het duurt maar een ogenblik, dan heeft de stroom mij te pakken en rukt me weg en doet mij al het gevoel van zwaarte verliezen. Het water is zo donker als de nacht, maar snel, levend en bewegelijk. Ik geef mij over aan de krachten van dit water dat zwart is en koel, sterk en gevaarlijk, een gevaar dat ik ken, maar dat mij niet meer beangstigt.

Die nacht slaap ik op mijn mat onder de klambu, enkele malen gewekt door de rondspringende ratten, verzadigd van een diepe vrede door het geluid van de

zacht kloppende Kapuas, die onder mij stroomt en waarin onafgebroken de regen valt.

III

Het Dajakhuis is bijna veertig meter lang en op palen gebouwd, zodat een man rechtopstaand er zonder bukken onder door kan lopen. Het staat hoog op de rivieroever tussen slordige klapperbomen. Aan één kant is een rubberbos, aan de andere zijde een cassavetuin, daar groeit ook peper, opklimmend langs lange staken.

We zullen aanleggen, maar we kunnen niet lang blijven, heeft Pak Amat gezegd en nu klimmen wij naast hem tegen de helling op, een vrij steile glooiing van aarde en losse stenen waartussen hier en daar wat gras groeit. Prauwen liggen half tegen de kant opgetrokken en schuin tegen de helling omhoog ligt een oude klapperstam. In de regentijd komt het water tot hier, vertelt Pak Amat.

Het hele huis is met een laag hekje omgeven, daar binnen staat ook de rijstschuur. De ruimte onder het huis wordt als varkensstal gebruikt. Een oude vrouw in een verschoten kain en een vuile kabaja geeft ze te eten. Ook de honden eten mee uit de varkenstrog. De vrouw heeft een rode lap als een verband rond haar hoofd gebonden om haar haren bijeen te houden. Het haar is nog zwart, ze kan nog niet zo oud zijn, hoewel haar gezicht al ingevallen is en haar mond bijna tandeloos. Ze vertelt ons dat de jonge mensen naar de ladang zijn om die klaar te maken voor de nieuwe rijstaanplant. Alleen de oudjes zijn thuis, de zieken en de schoolkinderen. De school is in een andere kampong, anderhalf uur hier vandaan, de Kapuas op.

„Is de ladang ook zo ver?" vragen we. „Een dag lopen naar het oosten. Zij zijn al meer dan een week weg en zullen eerst over een paar dagen terug komen. Zij overnachten er in hutjes, die ze van takken en bambus bouwen zullen aan de rand van de nieuwe ladang."

Een oude man daalt de ladder af die van de begane

grond naar de galerij van het grote huis voert. Hij nodigt ons uit om binnen te komen en achter hem aan klimmen wij omhoog langs de ladder die eigenlijk helemaal geen ladder is, maar een paal waarin inkepingen zijn gekapt om de voeten in te zetten.

Wij staan nu op de brede galerij die langs de hele lengte van het huis loopt en waarop de deuren van de verschillende gezinswoningen uitkomen. Het hele dorp leeft in dit grote huis en de galerij is de dorpsstraat, waar de honden ons aanblaffen en de kippen luid kakelend uiteen stuiven. De straat is tegelijkertijd werkplaats. Een vrouw weeft op een eenvoudig weefgetouw een kain, een smalle kain zoals de meeste vrouwen hier dragen, van donker geverfde garens. Naast haar zit een jong meisje en borduurt een hoed, die uit een grote schijf van gevouwen pandanblad bestaat, die zij bedekt met smalle repen katoen en met siersteken aan elkaar zet. Het meisje draagt alleen een korte kain, die niet verder dan een handbreedte boven de knieën reikt. De rest van haar kledij bestaat uit een kralen band, langs het voorhoofd gewonden om de haren bijeen te houden. Zij is een jaar of veertien, maar heeft nog een zacht, rond kindergezichtje, heel licht van kleur. Arif en Tjondro zijn verrukt van haar, ze spreken haar aan, maar zij antwoordt niet en als ze haar kieken, wendt zij het hoofd verlegen half af.

We staan te praten aan de balustrade, een hek van bambus dat de galerij afsluit. Hoe hoog staan we hier, we kunnen de Kapuas zien, van bocht tot bocht, het bos er achter, onze motorboot op de voorgrond. In een boom vol paarse bloesem zitten twee neushorenvogels. Heet en schel is dit rivierlandschap, maar hier op de galerij is het koel, de wind waait naar binnen en het hoge dak tempert de schelheid van het licht.

Een Dajakwoning is vuil, maar ordelijk. Alles heeft er zijn vaste plaats. Langs één zijde staan de stenen martavanen, waarin de arak en de tuwak, de palmwijn, wordt bewaard, langs de andere zijde de gongs opgehangen en de grote, geborduurde hoeden die men bij feesten draagt. In een hoek zijn een paar vuile kussens

opgestapeld, men slaapt niet op banken maar op de vloer, die uit dicht aaneen gelegde knuppels is gemaakt waarover een aantal, van rotan gevlochten, matten worden gelegd. De vloer is zeker in dagen niet geveegd, nu er gasten zijn worden er snel een paar nieuwe matten als zitplaats voor ons uitgespreid. We nemen plaats rond een sirihstel en een tabaksdoos, wij vieren, onze gastheer en een andere oude man. Twee vrouwen brengen tuwak in plastic bekers en komen dan bij ons zitten. Een jonge man met een verband om zijn arm zit een weinig naar achteren en van nog verder af staren drie kleine naakte jongetjes ons aan. De honden en kippen zijn teruggejaagd naar de galerij en de deur is achter ze gesloten. De woning is ruim, zeker wel zes meter breed en tien meter diep, maar schemerig donker, want de helling van het aflopende dak laat aan een zijde slechts een lage wand over, waarin zich de vensteropeningen bevinden, die tegelijkertijd voor de rookafvoer dienen van het vuur, dat in de uiterste hoek op een onderlaag van zand en stenen brandt en waarop in een koperen pot de rijst stoomt. Van de dakbalken hangt spinrag in lange, grijze wimpels. Bovendien zijn er nog allerhande zaken in rotanmandjes aan opgehangen, gedroogd vlees en vis, daar tussenin grote petroleum druklampen, in de rijke rubberjaren van de Chinees gekocht die maandelijks de rivier opvaart om rubber in te ruilen tegen duizend en één nuttige en onnuttige zaken. Naast de lampen hangen rotannetten met iets er in, dat bij dit onduidelijke licht op reusachtige grote lichtgroene eendeneieren lijkt.

„Wat zijn dat voor dingen?" vraag ik fluisterend aan Arif.

„Koppen", antwoord hij zachtjes. Hoewel wij Hollands spreken, heeft de oude heer het toch verstaan of begrepen. „Koppen uit oude oorlogen", zegt hij kalm. „Wij waren vroeger koppensnellers, de zielen van de gesnelden werden in het hiernamaals de slaven van onze stam."

Hun kapitaal voor de eeuwigheid, denk ik, terwijl ik omhoog zie naar de netten met koppen die aan dezelfde balken zijn opgehangen als de moderne petro-

leumlampen.

„De stammen bevochten elkaar," zegt de oude heer. „Daarom waren vroeger de huizen veel hoger gebouwd, acht tot tien meter boven de grond werd over de palen de vloer gelegd, hoger dan een vijand, onder het huis staande met zijn speer reiken kon. Inplaats van een hek om de varkens tegen te houden, was er om het huis een hoge palissade en daar buiten waren overal wolfskuilen gegraven, waarin scherp gepunte bambus waren geplaatst, waarover slingerplanten groeiden. Ieder huis was een vesting in de tijd van mijn grootvader, maar nu vechten wij niet meer."

„Ik heb gehoord dat de Dajakstammen hun eigen oorlog met de Japanners hebben gevoerd," zeg ik.

De oude man knikt. Hij wijst op de andere oude heer die naast hem zit: „Vraagt u het maar aan mijn neef. Hij woont in een dorp aan een zijrivier en was een van de aanvoerders." De neef lacht een beetje of hij eigenlijk wel heel graag vertellen wil. Hij is een korte, stevige man, een weinig grijzend reeds, maar nog krachtig.

„De Japanners verboden het vervoer van goederen van het ene district naar het andere. De mensen aan de kust hadden zout en geen rijst en wij, hier in het binnenland hadden rijst, maar geen zout. Daardoor ontstond er smokkelhandel. De Japanners zonden patrouilles uit en schoten de smokkelaars neer. Toen begonnen deze zich te verdedigen en er ontstonden gevechten tussen onze mensen en de Japanse soldaten. Later vielen wij zelf aan, wij wachtten de patrouilles op en lokten ze in een hinderlaag. Het bevel was uit Serawak gekomen. De Kajanstammen aan de andere kant van de grens hadden een boodschap gestuurd aan de Kajans aan deze kant, dat de Japanners als varkens afgeslacht moesten worden."

„Zijn er veel gesneuveld?" Hij knikt: „Honderden."

„En hun koppen?"

„Wij snellen geen koppen meer," zegt de heer des huizes, maar zijn neef kan zijn trots niet bedwingen. „Komt u maar eens in mijn dorp, mevrouw, daar hangen ze aan de balk." Hij maakt een gebaar omhoog,

waar de oude koppen hangen tussen de moderne petroleumlampen. Hij heeft het goede gezicht van een boer. Een paar weken later zouden wij hem weer ontmoeten. Toen was hij voordanser en droeg de barbaarse hoofdtooi van een krijger uit oude tijden.

IV

Met onze kleine motorboot zijn we vier dagen langs de eindeloze bossen gevaren, waarin 's nachts de orangutan schreeuwde en waar we overdag de kleine grijze apen zagen spelen, springend van boom tot boom of in een lange rij balancerend op een telefoondraad. De telefoon is nogal eens defect in die streken, in de regentijd door afbrekende takken en in alle seizoenen doordat de apen de lijn als zitplaats gebruiken. Wonderlijke kampongs zijn we gepasseerd, waarin niet alleen alle huizen maar ook de wegen op palen waren gebouwd, twee, drie meter boven de grond om droog te blijven als in de regentijd het land één groot moeras wordt.

Ook in Putussibau staan de huizen op palen, maar de grond ligt er hoog genoeg om er normale wegen aan te leggen. Wij hebben ons hoofdkwartier opgeslagen in de pasanggrahan, het logeergebouw voor tournerende ambtenaren, dat verscheidene kamers heeft en zelfs een badkamer met een enorme bak, altijd gevuld met water. Na vier nachten en vier dagen opgesloten geweest te zijn in de kleine ruimte van de boot, 's nachts kamperend in winkels en bestuurskantoren, met de rivier om ons toilet te maken, genieten wij twee dagen lang van dit comfort. Daarna vangen de tochten aan die wij van Putussibau uit het binnenland in maken, meestal naar de dorpen aan de zijrivieren en van daar uit een lange wandeltocht, als je dat tenminste zo noemen kan, dwars door de moerassen tot op vijftig kilometer van de grens van Serawak.

Putussibau is een weinig interessant plaatsje. Er wonen nogal wat Chinese handelaren die hun winkels langs de rivieroever hebben en er is een missiepost, met kerk en ziekenhuis. Er zijn verschillende scholen en

een politiekazerne, want de levendige smokkelhandel met Serawak maakt geregeld patrouilleren noodzakelijk. Hier is ook de zetel van het districtsbestuur. Het hoofd van het district is een Dajak, die voor priester leerde, maar na het aflopen van het klein-seminarium tot de ontdekking kwam dat hij geen roeping had. Hij is getrouwd met een kleine schuwe vrouw. Haar vader was een Duitse handelaar die hier jaren woonde en een Dajakse vrouw trouwde. Toen hij bij het uitbreken van de oorlog geinterneerd werd, liet de moeder haar dochtertje tatoueren naar de adat van haar stam. Handen en armen tot aan de elleboog zijn met een blauwe tatouage versierd die niet meer te verwijderen is. Zij is nu de vrouw van een jonge Indonesische intellectueel en heeft moderne kleren, jurken, slacks en wijde gebloemde rokjes met lichte blouses als de meisjes en jonge vrouwen in Djakarta. Maar zij draagt altijd lange mouwen en is schuw, een schuwheid die zij soms forceert en die men bij de vrouwen in de Dajak-kampongs niet aantreft, want de positie van de vrouw in de Dajak-samenleving is vrijwel gelijk aan die van de mannen. Dit jonge vrouwtje, dat met de belangrijkste man uit de streek is getrouwd, een man die een westerse opvoeding ontving, is modern als hij, maar de tatouage bindt haar zichtbaar aan een ander tijdperk. Dat maakt haar onzeker en schuw, als zij in Pontianak komt sluit zich af voor de vrouwen van haar man's collegas.

De Demang, het hoofd van het plaatselijk bestuur, is ook een Dajak. Hij ontving zijn opleiding op een Katholieke kweekschool en werkte als onderwijzer in verschillende streken. Hij is een lange, licht gekleurde, bedachtzame man, een uitstekend ambtenaar die, ondanks zijn westerse ontwikkeling, nog dicht bij zijn volk leeft. Op onze vele tochten leren wij hem kennen en waarderen.

Dagen lang wonen wij in zijn huis, niet zijn huis in Putussibau waar zijn vrouw en kinderen wonen, maar zijn familiehuis in een dorp aan een der zijrivieren. We zijn er 's morgens heen gevaren in een prauw met aanhangmotor. Boven Putussibau is de Kapuas alleen bevaarbaar voor boten met geringe diepgang, behalve

grindbanken zijn er ook stroomversnellingen die hier „riangs" genoemd worden. Maar het is geen riang en evenmin een grindbank die ons het oponthoud bezorgt, een enorme boom, van boven afgedreven, verspert de vaargeul, het laatste stuk moeten we door het bos lopen. Wij zijn toch al rijkelijk laat, want de Demang had verschillende kampongs voor dienstzaken moeten aandoen, het werd al donker voor we op weg gaan. Gelukkig zijn er lampen aan boord die meegedragen werden, want terwijl de rivier nog schemerig was, is de nacht in het bos al gevallen. Het pad loopt eerst een tijd lang door een rubberaanplant, regelmatige rijen jonge bomen, daarna wordt het drassiger en daalt naar een bruggetje van enkele brede bambus, vochtig en glibberig. Aan de overzijde stijgt het pad omhoog en daalt weer en dan is er opnieuw een brug, een vlot meer dan een brug, een aantal boomstammen aan elkaar gebonden met rotan, drijvend in stinkend water. Van hier af blijft het moerassig, op de vochtigste plaatsen zijn enkele pisangstammen naast elkaar gelegd, als we er over lopen maakt de grond daaronder een zuigend geluid. Wie mis stapt en elk van ons overkomt dat enkele malen, zakt tot de knieën in de modder. Na een uur wordt de bodem weer harder en gaat een weinig stijgen, tussen het onderbos groeien verwilderde rubberbomen, dan zien wij de lichten van de kampong.

Het dorp is pas het vorige jaar gebouwd en bestaat niet uit één lang huis, maar uit verschillende losse huizen die tussen de bomen verspreid liggen. Deze één-familiewoningen zijn volgens het oude patroon gebouwd, op palen, maar niet hoger dan een meter, met een brede galerij en een dak van sirappen, kleine plankjes van hard hout die als dakpannen over elkaar liggen. Ook van binnen is de indeling dezelfde als in de oude huizen, de rij martavanen langs de wand, de gongs aan de overkant, het vuur brandend voor de vensteropening, de nieuwe matten reeds gespreid voor de gasten. De mensen hebben al gegeten, alleen de kinderen snoepen nog wat na. Een vrouw blaast het vuur op om onze rijst te koken. Onder de grote lamp op de galerij schetst een oude man de versieringen op een dansschild.

Deze schilden zijn klein en van zacht hout, in de dorpen aan de boven-Kapuas maakt men deze schilden in een soort huisindustrie, want in Pontianak koopt men ze graag als muurversiering.

Na het eten zitten wij op de voorgalerij, drinken koffie en roken. Het regent nu hard, maar dit weerhoudt de mensen niet die de Demang moeten spreken. Er is een vrouw met een ziek, koortsig kind in een oude kain gewikkeld, hij geeft haar kinine. Een echtpaar dat ruzie heeft legt hem hun geschil voor. Het gesprek gaat in een der Dajak dialecten. De Demang sust, de man zwijgt weerbarstig, maar de vrouw spreekt veel en snel. Voor ons, die de taal niet verstaan, lijkt dit een pantomine. Dan komen vijf oude heren die een stuk bos hebben uitgezocht voor de dorpsladang. Het bos is nog te jong, zegt de Demang en probeert hen over te halen om een ander stuk te kiezen. Het is geen gemakkelijke taak en het vergt uren.

Zij praten nog als ik op mijn veldbed lig in het afgeschoten hokje, waar de jongste broer van de Demang, die hoofd van de dorpscoöperatie is, de voorraden heeft opgeborgen, patjuls en bijlen, een vat spijkers, enkele rollen kabajagoed en drie zinken emmers. Mijn bed staat tegen de houten wand die nog nieuw is en wild naar het bos geurt.

V

Nog voor dat het helemaal licht werd heb ik een bad in de rivier genomen, niet bij de vlotten waar de hele kampong gezamenlijk baadt en zijn behoefte doet, maar een eind stroomopwaarts, in vertrouwen op wat in de schoolboekjes de zelfreinigende kracht van stromend water wordt genoemd. Als ik terug kom zijn de vrouwen begonnen om het vuur op te stoken voor de morgenkoffie. De Demang zit al in de open galerij met een grote mok en als ik mij naast hem op de mat zet, brengt zijn tante er mij ook een.

„Waarom bouwen de katholieke Dajaks niet meer

op de oude manier? Ik ben door het dorp gewandeld. Het ziet er uit of een lang Dajakhuis in stukken werd gezaagd en de losse delen hier en daar verspreid op de open plaatsen worden neergezet."

„Deze kampong is een proef. Toen het oude huis bouwvallig werd heb ik mijn familie overgehaald het dorp te bouwen uit èèn-gezinswoningen. Nu de oude verhoudingen gaan veranderen ontstaan er in de grote huizen, waar men zo dicht op elkaar woont, soms ondraaglijke spanningen, vooral tussen de jongeren en ouderen. De samenleving van een Dajakdorp is een gesloten gemeenschap. Men kent geen ander bezit dan de kleren die men draagt en die men zelf weeft. Gezamenlijk verbouwt men de rijst, de oogst wordt over alle leden verdeeld, zo is het ook met de mais en de ketela. Ook de rubberaanplant is bezit van het hele dorp. Men eet gezamenlijk en als er misoogst is, hongert men gezamenlijk. Zo is het altijd geweest. Maar nu willen de jonge mannen die soms hier en daar werk vinden, niet meer delen, hoewel zij, als ze ziek zijn, toch op de dorpsgemeenschap terug vallen. Er wordt steeds minder geweven, de jonge meisjes vinden al die helkleurige sitsjes veel mooier. Om die te koden heeft men geld nodig. De jeugd wil weg van hier. Dit alles heeft met het katholieke geloof weinig te maken, hoogstens zijn de moeilijkheden in de katholieke kampongs groter, omdat men daar eerder in de nieuwe verhoudingen is gaan leven. De jongelui die van school komen willen niet meer ladangen onder leiding van de ouderen. Een deel wil naar de stad om daar verder te leren. Maar wie lang in de stad woont past niet meer in het dorp. Het is geen kwestie van onwilligheid, maar men is anders geworden, de terugweg is niet meer mogelijk."

„U bent terug gekomen," zeg ik.

Hij knikt. „Ik ben niet jong meer en als men ouder is worden de oude dingen weer opnieuw aantrekkelijk."

„Ook het oude geloof?"

Hij schudt rustig het hoofd. „Neen, dat is voorbij. Het oude kan ook geen oplossing brengen. Wij kunnen niet meer als stam apart leven, ook wij hier in de bossen maken al deel uit van een groter geheel."

„Ik heb een vriend," zeg ik, „een Batak, die in Europa studeerde, maar de binding met de oude stamadat bewust vasthield. Wie zich daar aan houdt kan niet ontwortelen, beweert hij."

„Misschien ontwortelt men niet zo gauw," antwoordt de Demang langzaam, „maar men komt niet vooruit, men blijft achter in het oude. Voor ons, die het eerst braken met de adat, is het zwaar geweest, het was of wij in de leegte terecht kwamen, het oude bond niet meer en het nieuwe nog niet of nog niet genoeg. Ook onder Christenen is de ontworteling schrikbarend. Het heeft de missie voorzichtig gemaakt. Men probeert nu een heel dorp tegelijkertijd te kerstenen."

„Lukt dat?" vraag ik.

„Het is moeilijk, vooral voor de ouden. Wanneer zij Christenen worden verliezen zij de hoop op het terugzien van ouders en voorouders. Een dag hier vandaan, naar het zuiden, ligt een heidens dorp dat de wens te kennen heeft gegeven met hen allen gedoopt te worden. „We hebben er lang over nagedacht," vertelde de oude man mij, „wij oudjes hebben besloten in het hiernamaals bij de kinderen en kleinkinderen te blijven. De voorouders hebben elkaar, zei hij, de kinderen hebben ons alleen en daarom moeten wij bij hen blijven."

Hij zegt het ernstig, maar met een accent van vertedering. Deze wijze van denken is de zijne niet meer, maar ze is hem bekend en vertrouwd.

Ook het schouwspel van die avond is hem niet vreemd. Wij zijn uitgenodigd in een heidense kampong, waar een groot dansfeest wordt gehouden. Nog voor wij het bos door zijn straalt het heldere schijnsel van de petroleumlampen reeds tot ons door. Even later staan wij op het voorerf en zien op naar de galerij, wel zes meter boven de grond, waar alle lampen branden en mensen over de balustrade hangen en naar ons kijken, waardoor dit huis in het diepste binnenland van Borneo een oceaanstomer lijkt en de achtergrond van het donkere bos en de donkere nacht een duistere zee.

Wij worden officieel ontvangen. Beneden bij de ladder staat een man in krijgsuitrusting, een rode lenden-

lap tussen de benen doorgetrokken en enkele malen rondom het middel gewonden als een brede gordel. Het bovenlijf is bedekt met een pantser van pantervel, het hoofd getooid met de wit en zwarte staartpennen van de neushorenvogel.

„Ik drink uw heil," zegt hij in de Kajantaal, dat fluisterend door de Demang in het Indonesisch wordt vertaald. In zijn hand heeft hij een bierglas met arak, waaruit hij een grote slok neemt en daarna mij het glas aanreikt.

„Ik drink het heil van het huis," antwoord ik in het Indonesisch, dan drink ik voorzichtig en geef het glas door aan de Demang. Als wij allemaal gedronken hebben mogen wij de ladder beklimmen. Boven aan de trap staat weer een andere krijger en het ceremonieel herhaalt zich, eerst dan mogen wij de galerij betreden.

Het huis is oud en meer dan honderd meter lang, de palen en balken met prachtig houtsnijwerk versierd. Het heldere licht laat de dakconstructie zien, een imposant stuk ingenieurswerk, dertig jaar geleden door een andere generatie van deze stam gezamenlijk uitgevoerd.

Wij worden naar het einde van de galerij geleid waar het dansfeest gehouden wordt en voor de gasten nieuwe matten liggen gespreid. Een oude heer komt ons begroeten en onder de veren hoofdtooi herkennen wij het gezicht van de oude aanvoerder tegen de Japanners. Hij is hier ook een gast, zijn dorp ligt hier nog twee uur lopen vandaan.

Ineens staan op de grote galerij twee mannen tegenover elkaar. Zij hebben hun hoofden met een rotankapje bedekt, waarop de staartveren van de grote mannetjes-neushorenvogel zijn vastgehecht, hun pantser van pantervel is eveneens met veren versierd. Beiden hebben zich omgord met het machtige Dajakzwaard, dat in een schede van boombast hangt, maar zo bewerkt is dat het op leer lijkt. De dans is tegelijkertijd wild en met verfijnde bewegingen. De troms en gongs slaan een rhytme dat door de dansers zelf wordt versterkt met het stampen der voeten en wilde kreten. De bewegingen lijken het vliegen na te bootsen, het neerstorten van een vo-

gel op zijn prooi.

Daarna volgt een gemeenschappelijke dans, uitgevoerd door twintig mannen, een dans die men vroeger danste als men van een geslaagd snelfeest met koppen huiswaarts keerde. Slechts twee mannen zijn in veren hoofdtooi en dragen een borstharnas. De andere zijn in pyamajasjes en borstrokken. In vroegere tijden, toen iedereen de krijgsdos droeg, moet het een angstwekkend geheel geweest zijn. Nu nog, in deze potsierlijke moderne kleren, aangevuld met wat oude tooi, levert deze dans een huiveringwekkend effect. Om de vijf, zes stappen wordt door de dansers een langgerekt gehuil aangeheven, dat verscheidene seconden aanhoudt, een schreeuwen, waarin triomf en angst zich samenvoegen tot een verschrikkelijk geluid, sterker en angstwekkender dan menselijke stemmen.

Er wordt eten rondgedeeld. Aan het eind van de galerij treedt een oude vrouw naar voren en hurkt bij de offerspijzen, dan verheft haar stem zich in een gebed.

„Wat bidt zij?" vraag ik de Demang.

„Dat de voorouders goed over dit dorp mogen denken, het welvaart zenden en rijke oogsten."

Haar stem is tegelijkertijd zwak en doordringend. Er ligt een accent van wanhoop in dit smeken. Zij is zo oud dat vele van haar kinderen en kleinkinderen reeds gestorven moeten zijn. Het leven is snel aan het veranderen, de oude adat en het oude geloof gaan verdwijnen. De oude vrouw met het gelaat als een dode bidt tot de doden, die haar wereld kennen en haar stem klinkt als een stem uit de oertijd.

VI

Het laatste feest dat we bijwonen is een groot dodenfeest, dat slechts eenmaal in een generatie gehouden wordt, om de doden te eren en gustig te stemmen. Als wij vroeg in de morgen de rivier afvaren, waait nog voor de laatste bocht de muziek van gongs en trommen naar ons toe. De aanlegplaats en de lange steiger zijn

met jong klapperblad en vanen en vlaggen versierd.

Het huis is een van de oudste in deze streek. De palen die het dragen zijn zeker wel tien meter hoog, de boomstam die tot trap dient is door het gebruik van generaties tot een smalle, glimmende plank uitgesleten en de inkepingen afgerond. De palen en balken waarop het dak rust zijn met snijwerk versierd, gestyleerde koppen van honden, tijgers en krokodillen. Ze zijn met krachtige sneden in het hout gekerfd, sober en weinig gedetailleerd, beangstigend suggestief en van een sterke, magische geladenheid.

Terzijde van het huis is van bambus een stal gebouwd, daarin zijn de offerdieren opgesloten, vier koeien, vier varkens en vier geiten. Wij worden van de steiger direct hier naar toe geleid, waar op dit ogenblik een rondedans plaats heeft. Zeven maal per dag wordt zeven keer om de offers heen gedanst, die opgesloten in de nauwe stal zich nauwelijks kunnen bewegen.

Voorop danst een kleine man, wit van schurft en krom van ouderdom. In de rechterhand houdt hij de mandau, het grote koppensnellerszwaard, het gevest met mensenhaar versierd, in de linkerhand een groene schedel. Door de neusgaten van deze schedel zijn jonge klapperbladeren getrokken, wat een afgrijselijk gezicht oplevert, of aan het dorre been een lange, nieuwe snor ontsproot. Achter de oude man dansen de jongere, sommige in schaamgordel met een zilveren hoofdtooi waarin veren gestoken zijn, andere in hun gewone dagelijkse dracht, broek, hemd of pyamajasje. Achter de mannen dansen de vrouwen, voorop de beliang, de zieneres, een stokoude, dorre vrouw, aan één oog blind. Haar korte kain en loshangend jakje zijn van rode en gele kralen geweven, met contourlijnen van zwart. De helle kleuren doen haar nog ouder en dorrer lijken, een bijna dode, die met een hoge zwakke stem tot de reeds lang doden bidt. Nu en dan stoten de mannen een doordringende kreet uit en heffen de verschrikkelijke zwaarden hoger, dan verhevigt zich het rhytme van de dans. De dieren in de stal bewegen zich onrustig en een geit mekkert klagelijk.

Het oude dorpshoofd komt ons vragen het huis te

betreden. Als wij nog even staan blijven, zegt hij: „Vroeger offerden wij geen dieren, maar slaven en gevangenen."

Ik voel mij onbehagelijk, een angst die niet voortkomt uit het vermoeden van een reëel gevaar, maar uit de atmosfeer van dit feest. Het bidden, het dansen en de muziek halen de doden en het dode verleden terug tot deze dag.

Op de galerij zijn matten voor ons klaar gespreid. Wij krijgen tuwak en koekjes. We zitten dichtbij de balustrade van de galerij en zien tussen de bomen de dansers bewegen. Dan klinkt van buiten opeens een afgrijselijk geschreeuw dat tot ons ruggemerg doordringt.

„De varkens worden geslacht," zegt het dorpshoofd rustig. Het schreeuwen duurt voort, het duurt heel erg lang.

„Worden ze gemarteld?" vraagt een van ons.

„Ze worden gemarteld," antwoordt hij, „want uit hun hart en ingewanden moet de toekomst gelezen worden."

Wij kijken elkaar aan en denken aan de slaven en gevangenen.

„Het is heel lang geleden," zegt de Demang, alsof hij ons wil gerust stellen.

Terwijl wij daar boven zitten, wordt bij de steiger alles gereed gemaakt voor de tocht naar de begraafplaats. We vertrekken als de zon reeds hoog staat, met twee sampans, versierd met klapperblad en vele rode en gele vanen, waartussen de gongs zijn opgehangen. De prauwen zijn twee aan twee naast elkaar met bambus gebonden en worden door een motorboot getrokken. Meer dan een uur duurt de tocht, onder het aanhoudend slaan van de gongs, terwijl de oude vrouw zingend bidt. Soms bidden de andere vrouwen mee, maar de oude halfblinde vrouw bidt altijd.

De begraafplaats ligt hoog op de andere oever van de rivier, acht, negen huisjes op palen, het dak met schedels van gesnelde vijanden versierd. In deze huisjes worden de kisten van de doden geschoven, de Dajak

begraaft zijn gestorvenen niet.

Wij landen en klimmen tegen de hoge oever op. Mannen en vrouwen beginnen de hoge alang-alang neer te slaan, hier en daar en zonder veel systeem, meer als demonstratie dan om werkelijk de boel schoon te maken. Sommigen lopen naar de huisjes toe en lichten de deksels der nog niet lang gestorvenen op om te zien of het lijkenvocht al is weggevloeid. Wij worden ook uitgenodigd om te komen kijken, maar geen van ons neemt de uitnodiging aan. We staan in de hete zon aan de rand van de begraafplaats. Voor de huisjes staan een paar palen met snijwerk versierd. Een nieuwe lange paal in de vorm van een mens wordt voor het middelste huisje opgericht. Hij is voorzien van de schedel, versierd met een snor van klapperblad, waar zoëven mee gedanst werd. Ook de veelkleurige vanen worden geplant. De oude vrouw zingt haar gebeden en de anderen vallen in. Hoewel wij in de hete zon staan, ril ik van de koude. „Je voelt de geesten," zegt Arif. Tjondro kijkt hem aan, hij lacht niet en knikt alleen ernstig. Dan is het afgelopen en gaan wij naar de prauwen terug.

Op de lange galerij van het huis zijn matten gespreid en wordt het eten opgediend. Voor de Islamitische gasten is er een visgerecht, voor de andere varkensvlees, vlees van gemartelde varkens. Ik eet vis, net als Arif en Tjondro. We zijn moe, warm en tot onze verbazing ook hongerig. Het schijnsel van het open vuur waarop het koffiewater te koken is gezet geeft een sfeer van gezelligheid. We zitten in een grote kring op de matten, eten en presenteren daarna sigaretten. Het samenzitten, laag en dicht bij elkaar op de matten, leidt snel tot vertrouwelijkheid. Hoe aardig zijn deze mensen. We praten over de oogst en over de feesten bij het ladangen en over ziekte, er is veel malaria in deze moerasachtige streken. Een oude vrouw schuift naast mij, zij rilt van koorts en ik geef haar kinine. Deze nacht is een baby geboren, ik wordt uitgenodigd om het te bekijken. Een jonge vroedvrouw, opgeleid door de nonnen, is juist bezig het te baden en vertelt de moeder hoe zij het moet verzorgen. De nieuwe tijd dringt door, ook in de

heidense dorpen.

Als ik weer terug ben bij de anderen wordt ons ceremonieel arak aangeboden, niet in glazen deze keer, maar in de oranjerode snavel van de neushorenvogel, met een hibiscusbloem versierd, zo barbaars prachtig dat ik, ondanks de arak, met vreugde mijn lippen er aan zet. Willen wij deze nacht nog blijven? wordt ons gevraagd. Tegen de avond zal een koe geslacht worden. Er zijn vele nieuwe gasten aangekomen. De doden zijn verzoend, vannacht zal de feestvreugde groot zijn.

„Morgen vertrekt de wekelijkse boot naar Pontianak," legt de Demang uit, „we moeten nu vertrekken om nog voor donker Putussibau te bereiken."

Iedereen doet ons uitgeleide tot de aanlegplaats. De zon schijnt op het lichte groen van de pisangvanen en op de groengele en rode kralen van de vrouwenjakjes en op de zilveren tooi van de mannen. De gongs en trommen spelen een lichte melodie, maar voor onze motorboot de bocht in de rivier bereikt heeft, gaat deze over in het rhytme van de offerdans.

Bernard Delfgaauw

VREDE EN ONVREDE

Het is maar op één zin uit het artikel van Wertheim, waarop ik hier in wil gaan, en wel de laatste: „En pas dan zal de mensheid zich kunnen zetten aan zijn eigenlijke avontuur: het in gemeenschap overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur". Ik beperk me hiertoe, niet omdat ik het artikel verder niet belangrijk vind, maar omdat uit deze zin een achtergrond van denken spreekt, die ik graag naar voren zou halen. Gebeurt dat, dan blijkt dit toch wel veel te maken te hebben met „vrede en onvrede" en dan ben ik benieuwd, wat Wertheim zelf van deze belichting vindt.

Nemen wij eerst letterlijk wat er staat: het eigenlijke avontuur van de mensheid is het in gemeenschap overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur. Wertheim zegt *niet:* het eigenlijke avontuur van de mensheid is in een overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur tot gemeenschap te komen. Had dit er gestaan, dan had ik misschien niet gereageerd, ofschoon er dan toch ook een grote ruimte voor vragen geweest zou zijn. Zoals het er nu staat is het eigenlijke avontuur van de mensheid, waarmee zij eigenlijk eerst nog moet beginnen: het overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur. Uiteraard kan dit alleen in gemeenschap. Maar als dit het eigenlijke avontuur is, dan is het dus ook *het* doel, waarop wij moeten trachten de mensheid te richten; niet zomaar een doel, maar *het* doel, datgene waarop de hele geschiedenis als op haar afsluiting is gericht.

Is dit houdbaar? Gesteld, dat het doel, uiteraard niet volstrekt, maar in voortschrijdende benadering, wordt bereikt. Gesteld dus dat er een gemeenschap van de gehele mensheid tot stand is gekomen en dat deze gemeenschap geheel gericht is op haar doel: het overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur. Kan de gemeenschap der mensheid uit een dergelijke doelstelling leven? Misschien moeten wij voor een antwoord drie groepen binnen die gemeenschap onderscheiden. De wetenschappelijke werkers,

die opgaan in hun natuurwetenschappelijk of technisch onderzoek; de politici, sociologen, ambtenaren e.d., die het technisch-wetenschappelijk gevondene voor de massa bruikbaar maken; de werkers, die ergens een miniem aandeel aan het proces hebben, maar een groeiende welstand als het ware toegeworpen krijgen.

De eerste groep vindt een zin in zijn bestaan, omdat dit gericht is op theoretische of praktische *waarheid;* de tweede groep vindt een zin in zijn bestaan, als dit werkelijk gericht is op de zorg voor *anderen;* de derde groep vindt . . . welstand. Is het mogelijk deze derde groep zo te boeien voor het avontuur van het overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur, dat het daardoor een zin in zijn bestaan vindt? Is dit niet te abstract voor allen, die wel in het arbeidsproces staan, maar onmogelijk door de richting, waarin zich het avontuur beweegt, geboeid kunnen worden, omdat zij daarbinnen zo miniem betrokken zijn, dat het niet tot hen *kan* spreken. Een massapropaganda, zoals totalitaire regimes die gevoerd hebben ofwel nog voeren, mislukt, doordat zij tot onechtheid, collectieve hysterie leidt (Mussolini, Hitler) of gelukt, althans voorlopig, omdat zij in feite op heel andere motieven een beroep doet (het communisme).

Het is waar, dat de mensheid nog niet begonnen is met het overwinnen van de krachten der natuur in één gemeenschap. Maar zij is hier wel reeds een eind mee gevorderd in bepaalde gemeenschappen: de West-Europese, de Noord-Amerikaanse, de Russische. Wat zien wij daar? Een wetenschappelijk-technische elite, die opgaat in haar werk. Een groep van politici, ambtenaren enz., die voor een deel op het welzijn der anderen gericht is; voor een deel gevangen is in eigenbelang, sleur en arrivisme. De grote groep van werkers, die profiteert van de toenemende welstand, maar zich niet bekommert om de zin van dit alles, doch wegglijdt in genotzucht, sensatie, gemak en verveling. Kortom het resultaat is het ontstaan van een *burgerlijke* voldaanheid, die samengaat met een onderbewuste *menselijke* onvoldaanheid, die allerminst het type mens is, dat Wertheim zich als ideaal stelt.

Uiteraard overdrijf ik. Er zijn grote groepen, die zin in hun bestaan vinden in de godsdienst of in het besef, dat hun arbeid de gehele gemeenschap ten goede komt, of in hun arbeid als zodanig: de middenstanders en de gekwalificeerde arbeiders. Maar wanneer het in laatste instantie gaat om het overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur, dan verliest juist de godsdienst zijn zin, terwijl het zelf deel krijgen aan de baten van deze overwinning de doorsnee-mens steeds meer op zichzelf terugwerpt en van de anderen in wezen losmaakt. Het bereiken van een bepaalde welstand is op zichzelf helemaal geen avontuur, maar het einde van alle avontuur. Dat is duidelijk in het Westen en het schijnt in Rusland net zo te zijn.

Ik ben me ervan bewust, dat ik een bepaalde vooronderstelling heb gelegd in de stelling van Wertheim: namelijk dat het in gemeenschap overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur betekent, dat het mede tot dit avontuur behoort, dat alle mensen delen in de technisch-economische vruchten daarvan. Het veronderstellen van deze vooronderstelling lijkt mij geoorloofd, want ik kan mij niet voorstellen, dat Wertheim voor zou staan, dat men zich niet zou bekommeren om de sociaal-economisch mogelijke resultaten van de overwinning der natuur, ofwel dat deze slechts aan een beperkte groep ten goede zouden moeten komen.

Maar als wij het op dit punt eens zijn, waarin ligt dan ons verschil? Enkel en alleen hierin, dat Wertheim — althans in zijn formulering, de overwinning van de weerbarstige krachten der natuur als laatste doel der mensheid stelt, terwijl ik overtuigd ben, dat dit in laatste instantie een vernietiging van het eigenlijke mens-zijn betekent. Wij zijn accoord, dat de overwinning van de natuur opgave voor de gehele mensheid is, dat zij ook in haar geheel de vruchten daarvan moet genieten. Maar wij gaan uit elkaar, zodra dit gesteld wordt als het *eigenlijke* avontuur der mensheid. Het maakt er deel van uit, maar het eigenlijke avontuur is veel complexer.

Het gaat hier uiteraard om niets anders dan om een der fundamentele tendenties van het Marxisme. Wan-

neer men zich verdiept in de geschriften van de jonge Marx, dan wordt men steeds weer getroffen door de geniale greep, waarmee Marx fundamentele tendenties van zijn tijd herkent en in een groot kader weet te plaatsen. Deze greep heeft iets zo eigens, dat de bewondering blijft, ook als men ziet, wat er reeds door voorgangers als Saint-Simon, Comte, Hegel, Feuerbach doordacht was. Maar tegelijkertijd ziet men steeds scherper de eigenaardige blindheid van Marx voor bepaalde fundamentele menselijke houdingen.

Marx heeft, evenals Saint Simon voor hem, de betekenis van de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling voor de toekomst der mensheid begrepen. Hij heeft gewild, dat de vruchten daarvan de hele mensheid ten goede zouden komen. Hij drukte deze wil zo uit, dat hij dit als een noodzakelijke beweging beschreef. Wat Marx niet zag, was dat men dit ten goede komen aan de hele mensheid moet *willen*. Voor hem was dit enkel een zaak van inzicht. De kapitalisten zien niet in, dat de geschiedenis zich in deze richting beweegt en zullen daarom verdwijnen. Daar de geschiedenis zich in een dialektische beweging voltrekt, zullen zij als heersende bovenlaag door een revolutie van de onderdrukte onderlaag moeten verdwijnen.

Waarom interesseert Marx zelf zich voor de onderlaag, terwijl hij krachtens afkomst tot de bovenlaag behoorde? Waarom heeft hij zelf carrière, welstand enz. opgeofferd om te strijden voor de onderlaag tegen de bovenlaag. Alleen inzicht, dat de geschiedenis zich toch in deze richting ontwikkelt? Maar waarom moet ik, Marx, dan juist de geschiedenis helpen? Waarom mag ik niet profiteren van de positie in de bovenlaag, die ik nu eenmaal heb? Marx heeft begrepen, dat in de filosofie en in de levenshouding van de mensen de uiterlijkheid steeds weer opgeofferd werd aan de innerlijkheid. Het is zijn genialiteit die uiterlijkheid in haar volle realiteit voor de mens te stellen. Maar het is tegelijk zijn unieke eenzijdigheid, dat hij dialektisch de innerlijkheid verwierp en daarmee blind werd voor eigen motieven en die van anderen.

Want wat is de grote drijvende kracht in de com-

munistische revolutie? Niet een betere verdeling der rijkdommen, maar het besef, dat de *rechtvaardigheid* een betere verdeling der rijkdommen eist. En als deze rijkdommen beter verdeeld zijn, waarin zowel Amerika als West-Europa en Rusland grote vorderingen gemaakt hebben, wat dan? Dan blijft het avontuur van de overwinning der natuur (d.i. dus ook van de vermeerdering der rijkdom), zegt Wertheim. Maar als aan de rechtvaardigheid voldaan is, valt de mens terug op zijn *hebben*. Als er niets anders is dan overwinning der natuur en verdeling van de rijkdom, dan wordt de mens bourgeois satisfait. In wezen heeft Marx zich niet losgemaakt van de burgerlijke maatschappij, maar wil hij de hele mensheid tot bourgeoisie maken.

Marx heeft de uiterlijkheid tot het enige gemaakt, omdat hij doorschouwd heeft, dat de innerlijkheid in de bourgeoisie voos geworden was. Maar door de innerlijkheid op te offeren aan de uiterlijkheid heeft Marx van de reële bourgeois, die van de uiterlijkheid leeft met een kwaad geweten tegenover de innerlijkheid, een ideële bourgeois gemaakt, die alleen nog maar de uiterlijkheid kent. In wezen overwint Marx de bourgeoisie niet, maar brengt haar tot haar wezenlijke volkomenheid.

De mensheid mag nooit meer loslaten, wat Marx gezien heeft. Zij is evenzeer uiterlijk als innerlijk. Maar tegen de in wezen gelijk gerichte stroom van klassieke en marxistische bourgeoisie moet de mensheid haar innerlijkheid terugwinnen, wil zij niet aan zelfvoldaanheid en verdeeldheid ten ondergaan. De geschiedenis is na Hegel in Marx en Kierkegaard uiteengegaan. Het is onze taak uiterlijkheid en innerlijkheid met elkaar te verzoenen. Het eigenlijke avontuur der mensheid is: in een overwinnen van de weerbarstige krachten der natuur tot gemeenschap te komen. Werkelijke gemeenschap is uiterlijkheid en innerlijkheid ineen. Wat dat wil zeggen, wordt wijzend aangeduid met woorden als rechtvaardigheid, liefde, goedheid, waarheid. Wij zullen opnieuw moeten leren, in een overwinning van burgerlijke en Marxistische zelfvoldaanheid, wat dit wijzend aanduiden is.

A. Romein-Verschoor

HEDENDAAGSE MYTHE-VORMING

Bij de vele problemen, waarover een denkend 20ste eeuwer verondersteld wordt zich het hoofd te breken is nu ook een probleem-Anne Frank. Het is allemaal begonnen met een venijnig neergepend zinnetje — nog wel in een schoolblad! — door een „Studienrat" in Lübeck: „Die gefälschten Tagebücher der Eva Braun . . . und das nicht viel echtere der Anne Frank haben den Nutznieszern der deutschen Niederlage zwar einige Millionen eingebracht, uns dafür aber auch recht empfindlich werden lassen". Van twee dingen kan men met grote zekerheid zeggen, dat ze niet problematisch zijn: 1e dat we hier met een (ex?)-nazi te doen hebben en 2e dat het hier om een verdachtmaking in het wilde weg gaat.

De zaak is er niet minder ernstig om genomen. Otto Frank en de Duitse uitgever van het Dagboek hebben een aanklacht ingediend. Het befaamde Duitse blad Der Spiegel laat het geval door een van zijn medewerkers nauwkeurig naspeuren, die er een uitvoerig artikel aan wijdt en De Wereldkroniek stooft dat alles nog weer eens op met wat gegevens over de Anne Frank-film en uit de Anne Frank-map, waarover zo langzamerhand nu wel het archief van ieder blad, dat mee wil tellen, beschikt. Het geval, d.w.z.: niet de vraag wat die rancuneuze schoolmeester in Lübeck bewogen mag hebben, maar de vraag: is het dagboek, zoals het gepubliceerd is woord voor woord gelijk aan de tekst, die Anne Frank zelf neerschreef?

Het was een vreemde, verwarrende gewaarwording daar tegenover die Duitse journalist te zitten, die zo zeker van zijn zaak was en me beleefd-verbaasd ondervroeg: Welke tekst van het dagboek is u voorgelegd? — Een getypte. — Heeft u nooit het oorspronkelijk gezien? — Ik meen, dat ik er wel eens een blik in heb geslagen. — Maar heeft u de beide teksten dan niet gecollationeerd? Sie sind doch auch Filologe!

Nu zou ik mezelf wel nooit een filoloog genoemd hebben, maar ja, ik had niettemin geleerd historisch materiaal met gepast wantrouwen te bezien, steeds de oudste versie van een tekst op te sporen, te overwegen uit welke omgeving die tekst stamde, wie er invloed op gehad kon hebben of er zijde bij gesponnen, dat hij zo en niet zus luidde. Maar gold dit alles voor het Dagboek van Anne Frank?

In deze zelfde kamer had ik tegenover een bedroefde, beroofde vader gezeten, die in het dagboek een stukje van de levende geest van zijn verloren kind had teruggevonden en die het zo graag uitgegeven zou zien, misschien om te voldoen aan de door haarzelf uitgesproken wens van zovele ambitieuze jongemensen: „Ik wil nog voortleven ook na mijn dood", of alleen maar om tegen de leegte om hem heen te kunnen spreken: kijk, zo was ze.

Het was duidelijk, dat die journalist, die zo ridderlijk opkwam voor de zuiverheid van het dagboek, zowel tegen die nazi-aantijging als tegen een, naar hij meende, al te omzichtige piëteit van Anne's vader over heel iets anders sprak dan ik. Ik sprak over een bundeltje dagboeknotities van een bijzonder levendig en spontaan 13- à 14-jarig meisje, dat begaafd met een onbevangen expressie- en waarnemingsvermogen de indrukken van de benarde omgeving, waarin zij een paar jaar gedwongen was te leven heeft opgetekend, maar vooral ook het ontwaken van een mensenziel genoteerd, haar eigen door de uitzonderlijke omstandigheden versnelde ontwikkeling van schoolkind tot jonge vrouw. Geen wonderkinderenwerk, maar het dagboek van een normaal kind in een abnormale omgeving. Maar wie nu haar woorden leest in een van de 4 millioen exemplaren in 21 talen kan niet anders meer zien dan de mythe. Dat is in het kort het probleem Anne Frank.

In de inleiding van dat lucide boekje van Henri Frankfort en zijn medewerkers: *Before Philosophy* wordt de mythe beschouwd als een element in het voor-rationalistische, maar daarom nog niet volkomen irrationele denken der oude volken: „Myth is a form of poetry

which transcends poetry in that it proclaims a truth; a form of reasoning which transcends reasoning in that it wants to bring about the truth it proclaims". En elders: „it claims recognition by the faithful, it does not pretend to justification before the critical".

Maar de mythe is niet een afgesloten terrein van de oude volken: niet alleen dat zich een groot aantal mythen gehandhaafd hebben met name in de godsdiensten, maar wij zijn ook niet vervreemd van de behoefte aan mythevorming. Terecht waarschuwt Frankfort in zijn voorbericht voor een stuksgewijze verklaring van mythen als een bekoorlijke, maar onrijpe wijze om de problemen te beantwoorden, waarvoor de ons omringende natuur en ons eigen wezen ons stellen. Bij het doordringen in het wezen van de natuur mag de moderne mens de mythische weg dan meer en meer verlaten hebben voor de wetenschappelijke, maar in ons contact met de medemens en de verklaring van onze menselijke verhoudingen spreken veel meer mythische voorstellingen mee dan ons gerationaliseerd denken wil toegeven.

En wat de zaak nog gecompliceerder maakt: ons rationalistisch denken heeft de waarde van de mythe onderkend en aangezien wij in een wereld leven, die zo ongeveer alles kan maken wat ze nodig heeft, maken we mythen zo goed als dromen. De mythe van het derde Rijk en de vijfde Republiek, van de corporatieve en de rechts-staat, van de vrije wereld en verschillende kleuren democratie. De mythe van het joyeuse Parijs, het geheimzinnige Oosten of het romantische „deep South". En ook de mythe van Anne Frank.

Het eerste spoor van die mythevorming is te vinden in de „préface", waarmee een notoire collaborateur en antisemiet de Franse vertaling van het dagboek heeft ingeleid. Het was wel bijna onvermijdelijk, dat zijn beschouwing een christelijk inslagje kreeg en eindigde met de zekerheid, dat dit kind van liberaal joodse huize niet verlaten zou worden door de God-der-christenen „dont elle portait au coeur l'exacte image."

Het Achterhuis ging snel de weg op van de bestseller. In het succes viel niet het zwaarste accent op wat m.i. de grootste verdienste van het dagboek is: het zelfpor-

tret van een kind in de groei naar de volwassenheid. Het werd voor alles oorlogsdocument. Als we om ons heen zien, hoe gauw er vergeten wordt, kunnen we er moeilijk over treuren, dat millioenen dit boekje met ontroering en verontwaardiging gelezen hebben. Maar wat ons schichtig maakt is de mythevorming, onbewust en bewust, die met dat succes verstrengeld is. Onbewust: hoevele van de millioenen lezers hebben hun meer of minder gegronde schuldgevoelens tegenover wat alle Joden werd aangedaan voelen wegsmelten in tranenrijke vertedering om dit ene onschuldige en „ongevaarlijke" slachtoffer? Wat gaat er om in de hoofden van Duitse paedagogen, die babbelen over „onze kinderen opvoeden in de ideeën van Anne Frank", maar die nooit op de gedachte zijn gekomen, dat er op het Instituut voor Oorlogsdocumentatie nog een tweehonderd dagboeken liggen, waarin die ideeën niet op het niveau van een schoolmeisje, maar scherper, dwingender en vernietigender werden uitgesproken?

Er is de onontwarbare vermenging van de bewuste en de onbewuste mythevorming. De onontwarbare vermenging van de zuivere bedoeling waarmee Otto Frank het dagboek van zijn dochter aan de openbaarheid prijs gaf, de ongetwijfeld niet minder zuivere bedoeling: „opdat wij niet vergeten", waarmee duizenden aan de verspreiding van het boek — maar daarmee onvermijdelijk ook van zijn mythe — hebben meegewerkt, van de Hackett's, die er hun aangrijpend toneelstuk van maakten, dat weer honderdduizenden hoorders geschokt, maar ook emotioneel opgelucht naar het kopje koffie in Americain liet gaan èn van al de motieven, die gaan meespelen bij de verdere verspreiding en de tot op het bot toe uitbating van een bestseller. Het is afschuwelijk, maar in onze vercommercialiseerde wereld wordt de mythe geld waard. En daarom moet ze duur gemaakt worden. Als het thema eenmaal door de „droomfabriek" gegrepen is, wordt dat onvermijdelijk: duur gemaakt met allerlei bijzonderheden, die bitter weinig te maken hebben met de schamele en stralende feitelijkheden, die zich op Prinsengracht 263 hebben afgespeeld. We moeten geloven,

dat de ideaal-vertolkster van de rol van Anne uit twee duizend zoveel candidaten is uitverkoren, ook al krijgen we een willekeurig kind met lieve maniertjes en een pruilmondje te zien, dat nu naar bestseller-automatisme als wereldberoemdheid wordt rondgeleid, maar wier prestatie niet kan tippen aan die van dat leerlingetje van de Maastrichtse toneelschool, die hier in het toneelstuk optrad. Met alle middelen, waarover de filmindustrie beschikt is de film zo „echt" en schokkend mogelijk gemaakt, met alle middelen waarover haar reclame-apparaat beschikt zal hij van Lissabon tot Wladiwostok en van Montreal tot Valparaiso gedraaid worden en, ik vrees, meer spanning dan wezenlijke ontroering brengen.

Niet alleen de film heeft zich van deze mythe meester gemaakt, maar ook — het was te verwachten — de kerk. Hoeveel preken en stichtelijke cursiefjes in de krant bouwen voort op de mythe van de gelovige Anne op grond van een terloops neergeschreven: „als God me laat leven" of „God zal ons bewaren". En met het succes groeit de mythe: niemand schijnt er zich dan ook over verbaasd te hebben, dat bij de première van de film in Amsterdam Anne keurig verzuild werd ingeleid door drie preekjes: van een priester, een dominee en een rabbi. Ik heb zelfs nergens de opmerking gelezen, dat dr. J. van Praag voor het Humanistisch Verbond ontbrak.

Het was de mythe, die de rancuneuze toorn van dat giftige schoolmeestertje in Lübeck wekte. Daarom geloof ik, dat de reactie van hen die toesnellen om de authenticiteit van het dagboek te bewijzen goed bedoeld, maar er naast was. De mythe, zegt Frankfort „claims recognition by the faithful, it does not pretend to justification before the critical". Toen het 19de eeuwse rationalisme de bijbelse mythen aanviel, kon de gelovige daartegenover alleen onverkort en quia absurdum aan zijn geloof vasthouden. De „justification" kon slechts tot de weinig diepzinnige gedachtenkronkels van het modernisme leiden. De verdedigers van de nagedachtenis van Anne Frank en van de rechtschapenheid van haar vader gaan nog een stap verder:

omdat de mythe werd aangevallen, voelen ze zich geroepen de waarheid, die er de kern van vormt in bescherming te nemen. Er is nu sprake van een „bibliophile" uitgave van de woordelijke oorspronkelijke tekst, wie weet met de varianten van manuscript a, b en c in voetnoten. Maar de gelovigen zullen daarom niet minder in de mythe geloven en zou de waarde en de betekenis van het dagboek er werkelijk door veranderen, wanneer een paar uit preutsheid en piëteit geschrapte zinnetjes er weer in worden gevoegd? En daarmee mogelijk een even onbedoelde nadruk krijgen als nu de zinnetjes, waar God in voorkomt, nadat ze door dominee, pastoor en rabbi zo zorgvuldig zijn samengelezen?

J. B. Charles

EEN SCHOON VEL PAPIER

Een schoon blad papier alstublieft
en twee maatjes verse inkt:
wij zullen ons uitleveren
aan 't getij van 't inwendige licht.
De pen zal huisvesting geven
aan regels die zich nimmermeer
te niet laten doen of verjagen.
Die woning heet een gedicht.

Ik kies mijn syllaben en lever deze
de schrijfmachine, beleefd aanbevelend.
Die rangschikt ze mozaiek,
en als het gelukt
kan men wierook horen
en kleuren voelen.
Men kan een tafreel bijeen kijken
of gele signalen verzamelen,
de reukvlagen snelt men bijlangs
die De Grote Jeuk heeft onstoken.

Het behaagzieke woord glimlacht tevergeefs,
het is namelijk maar van plastic
en wordt zo meteen uitgestoten.
Een tafel komt op grove kloosterpoten
bedelend op mij af en smeekt:
neem het mes, kerf een woord in mijn rug!
Maar ik doe het niet want ik wil
niet intiem met dit meubelstuk worden.

De Goede Bedoeling komt er niet in,
hij heeft een wrede mond,
hij is een klootzak,
hij brengt de boodschap
tot het hek
en wacht zich voor de hond:
hij is niet gek.

Allé dus, een schoon vel papier,
een fles verse inkt, en zie hier
misschien een ernstig begin:
wat was er eerder,
de tram of de koningin?

Het artikel dat hier volgt is het vijfentwintigste hoofdstuk uit het eerste deel van een boek waarmee de schrijver sinds enige jaren bezig is en nog enige jaren bezig hoopt te blijven. Het is bedoeld als een proeve van „integrale" — d.w.z. zowel politieke als economische, zowel sociale als culturele — geschiedschrijving van de jaren rond de eeuwwisseling in Europa, de periode van zijn grootste bloei en uiterlijk nog onaangevochten machtspositie waarin, naar 's schrijvers mening, de grondslagen gelegd zijn voor ons tegenwoordig wereldbestel en onze daarmee corresponderende wereld-, mens- en levensbeschouwingen.

De noten zijn in deze bijdrage ter wille van de plaatsruimte weggelaten.

Jan Romein

ZEITALTER DER REIZSAMKEIT

Dinsdagmorgen, 24 juli 1900, opende Henri Houssaye de eerste zitting van de eerste sectie, — die voor algemene en diplomatieke geschiedenis, — van het eerste Internationale Congres van historici dat in het kader der wereldtentoonstelling in dat jaar te Parijs werd gehouden. Hij deed het met een woord van welkom, zoals dat van een „académicien" destijds te verwachten was: de historische methode had zich in de aflopende eeuw vernieuwd; geen ongevere hypothesen, banale compilaties, ijdele stelsels meer, geen even briljante als misleidende theorieën en overbodige moraliseringen, maar feiten, feiten en nog eens feiten en waarheid, de ganse waarheid en niets dan de waarheid. En toch een steeds toenemende historische belangstelling — de driehonderd ingeschrevenen voor deze sectie alleen al getuigden ervan. Dankzij het talent der geschiedbeoefenaren? Zeker, maar ook door de steeds stijgende vaderlandsliefde: hoe meer men zijn land leerde kennen, des te meer men het lief kreeg, des te meer men het lief kreeg, des te meer wilde men het leren kennen. Dat die vaderlandsliefde wel eens in strijd kon komen met de zucht naar de waarheid: daarbij stond de spreker niet stil, want hij had meer te zeggen: ook de roman,

die nu wetenschappelijk verantwoord werd, — Zola was natuurlijk voorbeeld en bewijs — trok zijn lezers binnen de kring der historie. En de toespraak eindigde met het obligate citaat, dit keer van Victor Hugo die de literatuur met een kolossaal bouwwerk had vergeleken. Zo een gebouw was ook de geschiedenis waarvan de documenten, een charter, een brief, een minuut, de tekst van een verdrag, een militair verslag, een geheim rapport, een acte van huwelijk of overlijden de bouwstenen waren. „En de delen van ons Congres zullen er van getuigen dat gij niet tevergeefs uw tijd en moeite gegeven hebt."

Dat doen die delen — het werden er acht — ook inderdaad wel. Maar waarvan zij niet of toch slechts hoogst zelden getuigen is van wat er in die tijd in het historisch bedrijf boven die „feiten, feiten en nog eens feiten" en boven die vaderlandsliefde trachtte uit te komen. Eén van die zeldzame uitzonderingen was de voordracht, die zelfde morgen gehouden, over „l'hypothèse dans l'histoire". Zij was in mei in het verre Jassy opgesteld en werd nu uitgesproken door H.-D. Xénopol, de toen drieënvijftigjarige en beroemde theoretisch historicus uit Roemenië.

In de historische wetenschappen, aldus zijn redenering, waar het om feiten gaat die niet slechts wat de tijd, maar ook wat de ruimte betreft, eenmalig zijn, heeft een hypothese aan een directe bevestiging uit de bronnen dringend behoefte. Maar zelfs waar dat uit gebrek aan bronnen niet mogelijk is, zoals in de Roemeense geschiedenis tussen de derde en twaalfde eeuw, is zij nochtans niet waardeloos. Stelling die hij tracht te bewijzen door het afwegen van de argumenten die er aan te voeren zijn enerzijds voor de veronderstelling dat de Roemenen na de Slavische invasie Dacië zouden hebben verlaten om er later in terug te keren, anderzijds voor de mogelijkheid dat zij hun land steeds zijn blijven bewonen, waarbij de spreker dan voor het laatste koos. Voor de bevestiging uit documenten komt de kracht der argumenten in de plaats. En hij eindigt zijn rede dan ook met nog eens te wijzen op de noodzaak van het invoeren van een cursus over de theorie

der geschiedenis aan de Universiteiten. Direct succes heeft Xénopol met die opwekking niet gehad. Maar als onderstroming zou de theoretische bemoeienis in het historisch bedrijf na 1900 toch toenemen naarmate, dank zij andere factoren, de crisis in de geschiedwetenschap meer en meer een feit bleek.

Buiten het internationale congres liggen de bewijzen daarvan voor het grijpen. Begin augustus 1900 kregen de abonnés de eerste tweemaandelijkse aflevering — 120 bladzijden — van de eerste jaargang van de „Revue de Synthèse Historique" bezorgd. Redacteur was de zevenendertigjarige Henri Berr die, het jaar tevoren gepromoveerd, reeds in zijn proefschrift over de toekomst der wijsbegeerte met als ondertitel „schets van een synthese der op de geschiedenis geveste wetenschappen", de lijn had aangegeven die hij onvermoeid zijn lange leven lang zou volgen. Hij redigeerde ook een halve eeuw later nog „zijn" tijdschrift. En steeds bleef de grondgedachte: reactie op de historische specialisatie, waarvan het zo juist afgelopen internationale congres weer zulk een treffend voorbeeld had geleverd. Niet om het gebied der speculatieve geschiedfilosofie weer te betreden overigens, veeleer om, uitgaande van de concrete historie, naar een historische synthese te zoeken, die hij vooral hoopte te vinden in het historisch-sociale vlak, in samenwerkende discussie met de jonge sociologie van Durkheim's richting.

In die juli-augustus-aflevering staat ook een artikel over de historische methode in Duitsland. Het is van de hand van de toen reeds befaamde Karl Lamprecht, professor in Leipzig, die er nog eens in luttele pagina's, maar nu voor dit internationale forum, een samenvatting geeft van zijn verwant streven, zoals hij dat uitvoeriger uiteengezet had in zijn in hetzelfde jaar verschenen brochure over Cultuurhistorische methode.

Diezelfde aflevering maakt ook gewag van de recente oprichting van de „Kulturwissenschaftliche Gesellschaft" in Freiburg im Breisgau. Heinrich Rickert, de oprichter, zag haar als tegenhanger van de „Verein der Naturforscher" aldaar en Berr was van oordeel

dat Rickert met „Kulturwissenschaft" niet anders bedoelde dan hij met zijn „synthèse historique".

Leest men dan nog in het oktober-nummer het artikel over „feiten in de geschiedenis die zich herhalen en die op elkaar volgen" van de ons reeds bekende Xénopol, repliek op de grondige bespreking van zijn recente „Principes fondamentaux de l'histoire", door Paul Lacombe in het juli-nummer bijgedragen; schenkt men tenslotte dan ook nog aandacht aan de bladzijden dier tweede aflevering waarin Paul Mantoux critisch verslag uitbrengt van een interview dat een redacteur van de „Temps" in juli had gehad met de toen leidende Franse historicus Gabriel Monod over de huidige toestand en die van de naaste toekomst der geschiedbeoefening, dan heeft men althans een eerste denkbeeld van wat het historisch streven toen nieuws te bieden had, een beter althans dan men dat zich verwerven kan uit de verslagen van het internationale congres.

Al dat nieuwe, reeds genoemd of nog te noemen, wijst op een beginnende crisis in de zekerheden die de geschiedwetenschap zich in de loop der 19de eeuw had verworven en waarvan Houssaye nog onlangs zo rhetorisch getuigd had. Het lijkt verantwoord bij de beschrijving dier crisis de roerige figuur van Lamprecht in het midden te plaatsen, zowel omdat zijn werk misschien meer dan van enig historicus uit die tijd er een symptoom van is, als ook omdat de luide strijd om dat werk haar zo duidelijk verklankt.

In de eerste veertig jaar van Lamprechts leven is er niets dat er op wijst dat hij eens zal pogen langs duistere, voor hem alleen toegankelijke kronkelwegen Clio haar laatste geheim te ontfutselen. Predikantszoon als zovele intellectuelen in de protestantse landen van de vorige eeuw, volgt hij de stroom van de tijd, want noch zijn onuitroeibaar optimisme noch zijn onverzadigbare wetensdorst, noch zelfs zijn vorsersaanleg maakten hem nog tot een hoge uitzondering. Wat opvalt is hoogstens de veelzijdigheid van zijn belangstelling die op een zekere onrust wijst, die nog maar weinig vakgenoten destijds deelden. Hij werkt in de jaren '70 en '80 zowel op economisch-historisch als op kunst-

historisch gebied, wat men echter pas achteraf gezien als een voorbereiding kan beschouwen voor de integralistische taak die hij zich later stellen zou.

Eerst in 1891, als hij, vijfendertig jaar oud, tot hoogleraar in Leipzig benoemd is en het eerste deel van zijn „Deutsche Geschichte" verschijnt, begint hij de aandacht te trekken. En hij weet haar te behouden tot tweeentwintig jaar later, in 1913, het vierentwintigste en laatste deel verschijnt. Het is zijn levenswerk in die zin ook, dat men met evenveel recht kan zeggen dat hij dit boek als dit boek hem gemaakt heeft. Aan het eind van de lange worsteling met de stof is hij ver van het begin. Zijn „omslag" betreft zowel het object als de methode der geschiedwetenschap. Het is begonnen met zijn afwijzing van wat hij de „individualistische" richting noemt, waartegenover hij zijn „collectivistisch" ideaal van geschiedschrijving stelt. Maar het is bij die ene tegenstelling niet gebleven. Hij heeft zelf andere, zowel bredere als diepere doorgemaakt. Begonnen als positivist eindigt hij als psychologist. Het is de diepste niet de breedste overgang die hem en zijn werk kenmerken: de breedste is die van zijn aanvankelijk specialisme naar zijn uiteindelijk universalisme.

Een nadere bezinning op de betekenis van deze trits contrasten kan leren zowel dat in Lamprecht oud- en nieuw op schier onontwarbare wijze verstrengeld liggen als ook dat bij al die onherhaalbare eigenheid hij tegelijk toch het symbool is van de crisis waarin in zijn jaren de geschiedwetenschap als geheel kwam te verkeren. Want het zal blijken dat hij in de strijd die hij streed, tegelijk niet en wel alleen, tegelijk tegenover en naast vakgenoten stond, en vreemd genoeg, soms dezelfde.

De eigenlijke Lamprecht-strijd heeft van 1896 tot aan de eeuwwende geduurd en een omvang van meer dan honderd nummers bereikt. Omvang en duur hebben intussen niet kunnen verhinderen dat een beslissing is uitgebleven, wanneer men daaronder althans zou willen verstaan dat één van beide richtingen — de nieuwe collectivistische, zoals zij door Lamprecht, de oude individualistische, zoals zij door zijn tegenstan-

ders verdedigd werd — het pleit overal en voor altijd zou hebben gewonnen, met uitsluiting van de andere. Wel beslist is hij daarentegen in die zin dat de nieuwe richting sindsdien haar plaats naast de oude heeft behouden.

Dat, betrekkelijk, succes is zeker mede te danken geweest aan de man die subject en object tegelijk van de strijd was. Van zijn „Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft" van 1896 af, tot zijn „Kulturhistorische Methode" van 1900 toe, heeft hij zijn zaak voortdurend en met toenemende overtuigdheid verdedigd, om haar dan nog niet in de steek te laten. De vijf lezingen die hij in 1904 — door die strijd beroemd geworden — in Amerika gehouden heeft, en die het jaar daarop gedrukt zijn onder de trotse titel „Moderne Geschichtswissenschaft" zijn wel als de beste samenvatting van zijn standpunt tot op dat ogenblik te beschouwen.

Desondanks blijft het de vraag of Lamprechts partiële overwinning alleen op rekening van zijn ijver en zelfvertrouwen te stellen is. Of liever, het is nauwelijks een vraag en zoal, dan dient zij toch ontkennend te worden beantwoord. En dat om twee redenen. In de eerste plaats is de zaak beter dan vaak de verdediging was. Men zou gewild hebben dat een zo goede zaak een scherpzinniger verdediger gevonden had. Want men staat in de meer dan twintig delen van zijn hoofdwerk lezend wel telkens verwonderd over de omvang van zijn kennis, maar die verwondering verdicht zich toch te zelden tot bewondering. En ook in zijn polemische geschriften blijft zijn denk- en voorstellingswereld veelal te vaag of althans zelf te veel in beweging om niet gemakkelijk vat te geven op zijn tegenstanders, en dat te eerder omdat een duidelijke discrepantie tussen die wat zwevende beweringen en de zelfverzekerende toon waarop zij worden gedaan, niet te miskennen valt. Tegen zelf theoretisch even ongeschoolde als eigenlijk ongeïnteresseerde specialisten als F. Rachfahl, H. Oncken, Max Lenz en H. Finke mag hij betrekkelijk licht spel gehad hebben, tegenover ookdenkende historici als George Von Below, Hans Delbrück, Otto Hintze en

Friedrich Meinecke viel dat niet zo mee. De ietwat laatdunkende toon waarop die laatste hem afwijst moge, gezien de latere ontwikkeling misplaatst lijken, zij laat zich niet enkel uit bekrompen vakhoogmoed verklaren.

Eer dan aan hemzelf is de omslag in het historisch denken van die tijd dan ook te danken aan die tijd zelf, waarin massale bewegingen en onpersoonlijke machten klaarblijkelijk een zo overwegende rol begonnen te spelen dat zij die van het schijnbaar zelfstandige individu op z'n zachtst gezegd wel moesten relativeren en waarin bovendien „toestanden" zozeer en zo vanzelf de aandacht begonnen te trekken, dat die voor „gebeurtenissen" wel navenant moest afnemen. Het is niet de geringste verdienste, veeleer misschien de grootste van Lamprecht geweest, dat hij, gevoelig voor de invloed van eigen tijd op eigen geest, het „tijdssubjectivisme" in het algemeen niet alleen onderkend, maar zelfs tot fundament van de beschavingsgeschiedenis gemaakt heeft. Men kan het met zijn indeling der geschiedenis in zes tijdvakken — het animistische, voor de oudste tijden; het symbolische, tot omstreeks 900; het typische, tot omstreeks 1200, het conventionalistische, tot omstreeks 1400; het individualistische, tot omstreeks 1750 en het subjectivistische, tot omstreeks 1900, over welk laatste zich dan nog gedeeltelijk het „Zeitalter der Reizsamkeit" schoof, waarmee hij zijn eigen tijd en die der naaste toekomst dacht te karakteriseren — men kan het, herhalen wij, met die indeling eens zijn of niet, dat zij uitging van een na hem algemeen aanvaarde opvatting dat er niet één voor alle tijden geldende historische waarheid bestaat en dat bij gevolg elke tijd de geschiedenis dient te herschrijven, laat zich bezwaarlijk loochenen.

Een van zijn bestrijders heeft Lamprechts neiging tot iets nieuws als een gril van de man alleen beschouwd. Met het „gilde" achter zich en het „gilde" tegen Lamprecht kon het toen inderdaad die schijn hebben, maar het is achteraf gemakkelijk genoeg te zien en te bewijzen, dat hier een tijdsstroming doorbrak die zich op de duur niet liet afdammen. Het eerste bewijs is wel de

gretige ontvangst van de „Deutsche Geschichte". Meerdere delen zijn meermalen herdrukt, waarover men bij een zó groot werk toch niet gering moet denken. Het is Lamprecht niet anders vergaan dan twintig jaar later Spengler en vijftig jaar later Toynbee. Het tweede bewijs levert dan die strijd zelf. „Men" verweert zich niet zo heftig en niet zo langdurig als „men" niet voelt tegen iets te vechten dat opgang maakt. Als derde bewijs kan men aanvoeren dat in feite ook anderen dan Lamprecht het samenspel van collectieve factoren als de beslissende drijfkrachten in de geschiedenis zelfs in de literatuurgeschiedenis begonnen te beschouwen: Taine al in zijn „Histoire de la littérature anglaise", maar Brandes ook in zijn „Hovedströmninger i det 19 Aarhundrets Literatur" en anders weer, maar niet minder Scherer en zijn school of de Pool Brückner in zijn „Geschichte der russischen Litteratur", die in 1905 voor het eerst verscheen. En met hen vele anderen die of wel de letterkunde op de beeldende kunst in de geschiedenis inbedden dan wel haar niet naar figuren maar naar stijl en genres indeelden.
Men kan niet eens zeggen, dat die neiging tot depersonalisering van het historisch gebeuren het sterkst was bij de socialistische historici en theoretici dier dagen: bij Plechanow, Kautsky, Mehring, Labriola of Jaurès. Heeft de laatste niet getuigd te schrijven onder de drievoudige inspiratie van Marx, Michelet en Plutarchus? En heeft Mehring niet in heel zijn werk en inzonderheid in zijn Marx-biografie impliciet de rol der persoonlijkheid in de historie her- en erkend? De anderen hebben het zelfs expliciet gedaan. Labriola in zijn „Del materialismo storico" — dat van 1896 is — waar hij zegt dat het „pure dwaasheid" zou zijn „te pogen de eminente persoonlijkheden te verdonkeremanen", Kautsky het jaar daarop in „was will und kann die materialistische Geschichtsauffassung leisten?" en Plechanow tenslotte die weer een jaar later zelfs een afzonderlijke verhandeling wijdde aan „De rol van het individu in de geschiedenis". De extreme verdedigers van Carlyle's en Nietzsche's standpunt, de echte heldenvereerders, treft men ook dan wel aan, maar, niet toe-

vallig, bij de literatoren, bij een Shaw en bij een Stefan George en zijn kring vooral, al was ook een Spengler er bepaald niet vrij van. Bentley die hen bestudeerd heeft, omdat het hem met Mussolini en Hitler voor ogen niet ontgaan kon, hoezeer dit „heroisch vitalisme" tot de voorgeschiedenis van het fascisme behoort, schrijft die heldenverering uiteindelijk aan onzekerheid van de intellectueel toe omtrent zichzelf en zijn status temidden der toenemende mechanisering, aan een „queste" van het uitstekende in een tijd van middelmatigheid, van het individuele in een tijd van de massa, van het organische in een tijd van mechanisme, van kwaliteit in één woord in een tijd van kwantiteit.

Hoezeer we bij de strijd om Lamprecht met een tijdsverschijnsel te maken hebben, wordt echter door wel niets beter bewezen dan door het feit dat er kort aan de zijne een soortgelijke strijd voorafging tussen Eberhard Gothein en Dietrich Schäfer. Bij het begin van onze periode, in 1889, publiceerde de eerste zijn „Aufgaben der Kulturgeschichte", een antwoord op de inaugurele rede van de laatste van het jaar daarvóór, die tot titel had „Das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte". Voor Schäfer was en bleef dat de politieke geschiedenis; voor Gothein werd het de beschavingsgeschiedenis en hij beriep zich voor zijn standpunt op Dilthey's kentheorie der geesteswetenschappen. Cultuurgeschiedenis voor Gothein was wetenschap van de menselijke geest, filosofisch wanneer men de aandacht op de gelijkblijvende grondslagen richt; cultuurhistorisch wanneer men let op de veranderingen in en de ontwikkeling van die geest. De strijd eindigde met Schäfers repliek uit '91, doch slechts om, naar wij weten, vlak daarop te herleven in die van en om Lamprecht.

Een laatste, al even afdoende bewijs dat we bij Lamprechts steeds gemarkeerder omslag van „politieke" naar „cultuur"-geschiedenis, dat is, in zijn terminologie van „individualistische" naar „collectivistische" geschiedbeschouwing en geschiedbeschrijving met een tijdsverschijnsel te doen hebben, wordt geleverd doordat we te dien tijde ook elders in de geschiedbeoefening

„sociologische" tendenzen zien binnendringen. Het kan ons allerminst verwonderen bij dit vak waar te nemen, wat we bij de economische en bij de rechtswetenschap ook moesten vaststellen, ja, wat bij de medicijnen en tot op zekere hoogte zelfs bij de biologie en de psychologie het geval bleek te zijn en wat we bij de taalwetenschap opnieuw zullen moeten vaststellen. Zoals het evenmin iemand verwonderen kan dat nu ook — maar ook nu pas — de economische geschiedenis zich bewust of onbewust en al of niet met opzet een eigen plaats naast de politieke begint te veroveren. John Clapham heeft het ontstaan in zichzelf beleefd. Alfred Marshall vroeg lord Acton in '97 hem te helpen bij Clapham's „bekering van politiek tot economisch historicus". Een geschiedenis der economische geschiedschrijving moet nog geschreven worden, maar het is niet moeilijk, hier een aantal namen te noemen in meerderheid met zo grote klank, dat de stelling zonder meer als bewezen beschouwd kan worden: Bücher, Schmoller en Sombart voor Duitsland; Inama Sternegg voor Oostenrijk; Ashley, Cunningham en Unwin voor Engeland; Desmarez, Van Houte en Pirenne voor België; Posthumus en Van Ravesteyn voor Nederland: zij allen schreven hun beste werk in de beide decennia om 1900 heen.

Een samenvatting in zekere zin van deze hele tendenz van de tijd naar een andere dan de prevalerende politieke geschiedbeoefening is de titel van het boek van Paul Barth uit 1897 „Die Philosophie der Geschichte als Sociologie"; een „samenvatting" ook in zover de schrijver er mee bedoelde een brug te slaan tussen de „officiële" Duitse historische school — Lamprechts antagonisten — en die andere zeer onofficiële van het historisch materialisme, beide toch eens, de een via Ranke, de andere via Marx aan de schoot van het Hegelianisme ontsproten. In beider samengaan zag Barth die destijds in Leipzig bij Avenarius en Wundt filosofie gestudeerd had en er nu naast Lamprecht privaatdocent was, de ware wetenschappelijke taak der geschiedenis, te onderscheiden enerzijds van het enkel feiten opsporen en anderzijds van het enkel artistiek vertellen, maar nochtans verbonden met beide in de

sociologie. Een synthetisch streven, anders weer dan dat van Lamprecht of dat van Berr, maar evenzeer uiting van de tijdgeest.

Marxist was Barth daarom nog evenmin als Lamprecht, al werd dat die laatste in het vuur van het gevecht wel eens voor de voeten geworpen, o.a. door Rachfahl en meer expliciet nog door een der *dii minores,* zekere Friedrich Aly, die er hem in 1895 ronduit voor uitkreet. Wel hebben zowel Barth als Lamprecht van die boom der kennis gegeten en we zouden niet durven beweren, dat de vrees voor het marxisme, die voor de Keizer-trouwe Duitse historici van destijds een onbetwijfelbaar geloofspunt was, aan de bestrijding van deze nieuwe stromingen niet mede debet geweest is.

Zo stond tenslotte Lamprecht niet zó alleen, als men misschien geneigd zou zijn op te maken uit het feit dat in de Lamprecht-polemiek de naamgever vrijwel de enige is die zijn positie verdedigde. Afgezien van de niet te verwaarlozen groep om Maximilian Hardens „Zukunft" heen, vinden wij in zijn kamp toch ook wel enkele oudere en vooral jongere historici van het vak. Bernheim noemt hem in zijn beroemd handboek dat over het algemeen als een spiegel der theoretisch-historische discussies omtrent de eeuwwisseling kan gelden, op niet minder dan dertig plaatsen, wat ook dan nog als bewijs kan dienen dat hij hem ernstig nam, als hij het zelden zonder kritiek doet. Niet zijn geringste bezwaar lijkt immers dat Lamprecht de nieuwe richting al te zeer voor zichzelf vindiceert. Verder zijn bij Ludo Moritz Hartmann, bij G. Winter, bij E. Rothacker en zelfs bij Hintze woorden van waardering hetzij voor Lamprecht zelf of toch voor zijn opvattingen te vinden. Ook in het buitenland, waar Monod en Pirenne min of meer zijn zijde kiezen en Henri Berr hem, gelijk wij zagen, in de eerste aflevering van zijn nieuwe tijdschrift al ruimte bood.

Ook Lamprecht's zwenking naar het psychologisme staat niet op zichzelf. Het meest extreme voorbeeld ervan binnen de economische geschiedopvatting is wel dat van de Amerikaan van Schots-Ierse afkomst, maar die in Duitsland gestudeerd heeft, S. N. Patten. Hoog-

leraar in de economie aan de Universiteit van Pennsylvania geworden, publiceerde hij in 1896, zijn „Theory of social forces", klaarblijkelijk een weerslag van de economische ontwikkeling dier dagen zelf, waarin de schaarste-economie van voorheen door de overschot-economie van later begon vervangen te worden. Maar hij ging daarbij in zijn psychologisme zo ver, dat hij de gehele ontwikkeling van die oude naar die nieuwe staat van zaken terugvoerde op het onderscheid tussen 's mensen sensorische en motorische zenuwstelsel, waarbij dan het eerste voor de oude toestand en het tweede voor de nieuwe verantwoordelijkheid werd gesteld. Ook in zijn grotere werken betoonde hij zich zo modern dat hij de meeste vakgenoten van zijn tijd een ergenis was: niet productie meer, maar consumptie was voor hem het centrale probleem, het leven was iets dynamisch en waarheden, ook de economische, konden slechts betrekkelijk zijn. Binnen de algemene geschiedenis psychologiseert of biologiseert een Ottokar Lorenz als hij in zijn „Lehrbuch der gesammten wissenschaftlichen Genealogie" in 1898 een poging onderneemt om de toenmalige theorie der erfelijkheid aan historisch materiaal te toetsen of de wezenlijke caesuren in de opvolging der generaties zoekt. Ook voor Croce en Dilthey, waarover we nog in ander verband moeten spreken, is de structuur van de menselijke geest fundamenteel in hun historisch begrijpen, bij Dilthey omdat het „verstaan" van het historische een daad van die geest is, bij Croce omdat voor hem de intuïtie van die geest zelfs identiek is met dat „verstaan" en de historicus dus uit zijn geest het verleden „schept". Het wil ons dunken dat de sedert het einde der vorige eeuw opgekomen wetenschappelijke behandeling van de problemen der biografie niet zonder verband is met dit intiemer contact tussen psychologie en geschiedenis waarvan hier sprake is.

Met Lamprecht's universalistische tendenz tenslotte staat het niet anders. Men zou haar bij hem niet eens kunnen begrijpen zelfs, wanneer men niet aannam dat hij door inwerking van buiten er mee in aanraking gekomen was en haar, men zou bijna zeggen zonder het

zelf te willen, in zijn denken had opgenomen. Terwijl hij immers de psychische „dominanten" die zijn kultuurtijdvakken hun namen gaven, aan de Duitse geschiedenis ontdekt had, stelt hij in zijn vijfde en laatste Amerikaanse lezing, vrijwel onvoorbereid dat elke diepere, dat is voor hem kultuurhistorische geschiedbeschouwing universalistisch moet zijn en bijgevolg ook de ontwikkeling der andere naties — zij het dan met zoveel varianten als men wil — in het „Duitse" schema passen. En voortvarend als hij nu eenmaal was, kreeg het organisatorisch centrum dat hij in Leipzig stichtte in 1909 de naam van „Institut für Kultur- und Universalgeschichte". Het werd heel beroemd, maar men vraagt zich toch niet zonder een opwelling van meewaardigheid af of deze institutionalisering van zijn problematiek niet tegelijk een vlucht eruit betekende. Het is alsof hij het beloofde land wel in de verte heeft zien liggen, maar niet meer de moed heeft kunnen opbrengen, er in door te dringen.

Lamprecht's omslag naar het universalisme is amper meer als een autonome gedachten-ontwikkeling op te vatten en was het ook wel niet of toch slechts zeer ten dele. Zijn lidmaatschap van het „Vorderasienkomitee", waarin ook Albert Ballin, 's Keizers vriend en 's werelds grootste reder, de man van de „Hapag", Von der Goltz-Pasja van „Das Volk in Waffen" en andere imperialisten zitting hadden, is geen toeval. Evenmin het feit dat hij lid was van het in 1910 opgerichte „Verband für internationale Verständigung". Hallgarten noemt deze dubbelpositie voor Lamprechts antinoom universalisme zelfs typerend. Maar hoe dan ook, Lamprecht, zelf „reizsam" als weinigen, volgt de omslag van specialisme naar universalisme konsekwent. Hij verlegt zijn belangstelling niet alleen naar buiten-Europese grote beschavingen, hij bepleit ook een eerherstel van Herders brede vizie, wiens hoogte hij echter, door zijn positivistisch verleden belast, niet kan halen. En hij is de enige niet die de 18e eeuw opnieuw leert waarderen. Ook Dilthey buigt er zich „verstehend" over, zowel in zijn jeugdgeschiedenis van Hegel (1905) als in zijn „Aufbau der geschichtlichen Welt" (1910). En dan

zien we meteen nog een „omslag" die door de andere heen slaat, alsof het nog niet ingewikkeld genoeg was, een omslag die zich steeds herhaalt en veroorzaakt wordt door de afstand in tijd alleen. Er waren nu honderd jaar verlopen sinds de 18e in de 19e eeuw was overgegaan en de tijd der verlichting was omstreeks 1900 ver genoeg weg om hem als geheel en in zijn eigen waarde te overzien. Hier komt ook misschien een van de wortels, zeker een van de voorwaarden, bloot van de neo-romantiek die ons nog een van de kenbaarste kenmerken van de laatste eeuwwisseling zal blijken, zover zij dat niet reeds gebleken is. Terwijl terzelfdertijd de kritiek op haar opvolgster door de romantiek gewekt, een eerste vorm begon te krijgen. Croce's werk is zelfs één protest tegen die negentiende eeuw en het is geen toeval dat ook hij weer — zoals Bolland ten onzent — teruggrijpt op Hegel, al aanvaardt hij hem, evenals Dilthey, dan ook niet verder dan hij zelf wil. Naast het neo-Hegelianisme zal ook het neo-Kantianisme ons in de wijsbegeerte van deze periode een der belangrijkste stromingen blijken.

Universalisme blijkt opnieuw een opdracht van de tijd. Sommigen als Breysig zetten zich met vreugde aan die taak. „Die Geschichte der Menschheit" heette het werk, dat hij in 1905 op veertigjarige leeftijd begon en dat niet alleen de geschiedenis van alle beschavingen, maar bovendien mèt de politieke historie die van de cultuur in de ruimste zin poogde te omvatten. Universalistischer kon het niet en het kan dus ook niet verwonderen dat hij bij zijn dood in '40 de schepping onvoltooid achter moest laten, die we nu pas, dank zij zijn weduwe, in haar grootse, al te grootse opzet kunnen overzien. Anderen, als Troeltsch, betaalden weerstrevend hun tol aan de nieuwe richting. Hij zag de „Universalgeschichte" wel als een zichzelf verstaan van het geworden-zijn, maar voegde er direct aan toe, dat het „voor ons" slechts de Europese cultuur kon zijn, al had deze dan ook de vergelijkende blik op vreemde beschavingen nodig om zichzelf te verstaan. Want het was toch alleen maar de Europeaan met zijn zo uiteenlopende cultuurelementen, zijn

rusteloos intellect en zijn niet-aflatend streven naar zelfvorming die voor zijn ziel dat „universal-historisch" bewustzijn behoefde. Naïve vertaling in geestelijke waarden van het zeer materieel imperialistisch streven waarvan de man tijdens zijn leven getuige was.

Weer anderen trachten bescheidener die taak te vervullen door het redigeren of schrijven van wereldgeschiedenissen met althans de pretentie om ook andere werelddelen dan alleen Europa historisch in kaart te brengen, zoals — alweer in de 18e eeuw — Voltaire zijn wereldhistorisch „Essai" op Bossuet's Europa-centrische „Discours" had laten volgen. Duitsers zijn er mee begonnen; — het land van de „Kaiser" moest op elk gebied het eerste zijn, kennis van vreemde landen en hun geschiedenis kon bovendien de economische betrekkingen er mee slechts baten. Zij vonden er het woord „Weltgeschichte" voor uit, pas later door Franse en Engelse equivalenten gevolgd. Helmolt, die een leerling van Ratzel was, deelde zijn „wereldgeschiedenis", waarvan het eerste deel in 1899 verscheen, geografisch in, aldus het moeilijke, nog amper gestelde probleem van de wederzijdse beïnvloeding der diverse beschavingen omzeilend. Baldamus ging drie jaar later bij zijn bewerking van de oude Weber een stap verder door de buiten-Europese geschiedenis telkens dan in in zijn boek op te nemen, wanneer zij voor de „wereldbeschaving" volgens hem van belang werd, en zo gingen bij hem het oude China en India aan Babylonië-Assyrië en Egypte vooraf. Ook Pflug-Hartungs „Weltgeschichte" van 1910 valt nog binnen onze periode.

Maar reeds voordien deed zich dezelfde behoefte in Engeland gevoelen: „The Cambridge Modern History", nog door Acton ontworpen, later door de „Ancient" en „Medieval" gevolgd, huldigde ook dit nieuwe universalisme. Het eerste deel zag in 1902 het licht. En Berr, de onvermoeibare, deed hetzelfde in Frankrijk. Van zijn op honderd delen berekende „Evolution de l'humanité" verscheen het eerste deel weliswaar pas in 1921, maar de inleiding ervan was al in '13 geschreven en zou in october '14 van de pers zijn gekomen, als de oorlog dat niet had verhinderd.

Maar hoe en om welke redenen ook ondernomen, het resultaat was dat de geschiedwetenschap sinds die tijd het beeld van een in alle richtingen uitdijend heelal begon te vertonen. Er kwam niet alleen aan het ene einde elke dag iets en elke dag méér bij, er was aan het andere einde het verleden dat zich voortdurend verlengde. De geschiedenis van de archeologie laat er geen twijfel over, dat ook hier de tijd van 1900 zoal geen kentering dan toch een intensivering betekent. Van een „vermenigvuldiging en uitbreiding der onderzoekingen" spreekt Daux als hij de eerste veertig jaar van deze eeuw uit dit oogpunt beziet en men kan zich daar zelf van overtuigen door de lectuur van de handboeken van Déchelatte of Michaelis, die de stand van zaken aan het begin van de eeuw samenvatten. Daniel tenslotte neemt zelfs het jaar 1900 als de caesuur in zijn beschrijving van methode en techniek der opgravingen en heeft in zijn jaartallenlijst meer dan honderd regels nodig om slechts de belangrijkste evenementen op archaeologisch en prehistorisch gebied uit de vijfentwintig jaar onzer periode summierlijk te boekstaven. En in die tijd vallen voor deze tak der geschiedenis minstens een dozijn beroemde namen op als Abercromby, d'Arbois de Jubainville, Breuil, Cartailhac, Dörpfeld, Evans, Meyer, Montelius, De Morgan, Myres, Petrie en Reinach, terwijl dan een Maspero nog niet eens vermeld is. Maar van meer gewicht nog dan beroemde namen, die er tenslotte ook vóór- en nadien in dit veld van wetenschap te over zijn, is het resultaat van hun opgravingen. Van Kreta in het westen, waar Evans zijn werk te Knossus in 1900 begon, tot Perzië in het oosten waar De Morgan bij Susa in 1901 de wetten van Hammurabi vond, herrees *onder* de bekende oude een nog oudere onbekende wereld uit de as van het verleden, om van het verdere westen en oosten nog te zwijgen. Die resultaten zijn mede te danken aan de institutionalisering van het archaeologisch bedrijf: de „Deutsche Orient Gesellschaft" dateert van 1899, de „Ecole Française d'Extrême Orient" van 1900. Door een vergelijking van de beide werken van Maspero over het zelfde onderwerp kan ook de leek zich een beeld vormen van

wat nog vóór 1900 bereikt werd. Het ene deel van 1875 moesten er vijfentwintig jaar later al drie worden. En van wat er sindsdien aan de hand was, werd zelfs het grote publiek op de hoogte gebracht, o.a. sinds Bruce Ingram, in 1900, nog maar tweeëntwintig jaar oud, het redacteurschap van de „Illustrated London News" van zijn vader en grootvader overnam. En weer, als zo vaak, dreven de raderen van de technische voortgang elkaar voort. In 1906 ontdekten de eerste archaeologische luchtfoto's boven Stonehenge wat de grondonderzoeker verborgen gebleven was, in '10 kwam een deel van het Paasnummer van 1 april van de „Freiburger Zeitung" met illustraties uit, gedrukt volgens het nieuwe rasterdiepdrukprocédé en twee jaar later paste Ingram dit in zijn blad toe, dat sindsdien door ongetelde liefhebbers als een schat bewaard werd. De archaeologie kreeg daardoor een cultuur-historische functie, waarvan haar beoefenaren zelfs niet hadden durven dromen. De historicus en de geinteresseerde leek werden er door aan het denken gezet. De technische voortgang begon de gedachte zo niet van de vooruitgang zelf dan toch van haar onvermijdelijkheid te ondermijnen nu meer en meer bleek dat de Grieks-Romeinse beschaving waarlijk de enige niet was, die een hoge bloei had bereikt en vervolgens ten onder gegaan was.

Naast deze horizontale uitdijing staat de verticale, allereerst die in de richting van de mateloze materiaaluitbreiding door steeds ex- en intensiever archiefonderzoek, die de historici dwars tegen de tendenz tot universalisme en synthese in, tot steeds verdergaande specialisering en analyse dwong. Zo sterk is de drang zelfs al reeds even vóór onze periode dat Baumgarten, de biograaf van Karel V, al in 1885 hem vergeefs trachtte te weerstreven. Vervolgens ook in de richting naar dieper probleemstelling. Hier zijn het wel vooral Dilthey en Croce die de aandacht trekken als wendingsscharnieren. Beiden hebben door hun hoger theoretisch gehalte het historisch bedrijf minder direct en op slag, maar op de duur nog dieper beïnvloed dan Lamprecht. Over beiden moeten we hier kort zijn, omdat beiden

hun hoofdzetel niet in de faculteit der geschiedenis maar in die der wijsbegeerte hebben, de een in de afdeling „levensfilosofie", de ander in die van de „filosofie der idee". Met beider invloed in het algemeen is het wat uitzonderlijk toegegaan. Wilhelm Dilthey was in 1900, toen zijn dóórwerking pas merkbaar werd, al zevenenzestig en het zwaartepunt ervan valt pas na 1918, zeven jaar na zijn dood. Benedetto Croce heeft zijn sterkste dóórwerking daarentegen al wel in onze periode, hoewel hij in 1900 pas half zo oud was als Dilthey, maar zij beperkt zich dan nog in hoofdzaak tot zijn geboorteland Italië.

Nochtans kan men aan beider invloed op de omslag in het historisch denken van onze periode onmogelijk voorbijzien. Bij Dilthey gaat het zelfs om niet minder dan vier facetten ervan op elk waarvan de inwerking van zijn denkkracht naspeurbaar is. Daar is in de eerste plaats het facet van het universalisme, dat hij a.h.w. legaliseerde door het in het 18e eeuwse historische denken te herontdekken. „Das achtzehnte Jahrhundert und die geschichtliche Welt" verscheen in de „Deutsche Rundschau" in augustus-september 1901. Op de tweede plaats is er het facet van de onoverbrugbare kloof tussen natuur- en geesteswetenschappen, reeds in de jaren '80 geponeerd, de nomothetische en idiografische in Windelband's formulering en door Rickert vooral gezien als het verschil tussen de wetenschappen van het zich herhalende en van het „eenmalige" en omstandig door hem uiteengezet in „Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung" van 1896, het herhaaldelijk herdrukte, herhaaldelijk ook gewijzigde, nochtans klassieke werk op dit gebied. Dilthey gaat echter verder, zoals Ortega y Gasset, die zijn Spaanse vertolker zou worden, heeft aangetoond. Bij Rickert, meent deze, stond de „geest", ofschoon van de natuur onderscheiden, daarmee toch op één lijn, als statisch begrip. Voor Dilthey echter vertegenwoordigt de „geest" als „historische Vernunft" een geheel andere soort bewegende werkelijkheid. Met andere woorden: Ortega ziet in Dilthey reeds een voorloper van het existentialisme. Ten derde is er, in nauwe samenhang hiermee, Dilthey's

opvatting van de aard van het kennen in die twee soorten wetenschappen, het „begrijpen" en „verklaren" bij de eerste, het „verstaan" bij de tweede soort. Dat „verstaan" is voor Dilthey een „herbeleven", mogelijk volgens hem, ook van het niet-zelf beleefde, dus van het historische, bij analogie, doordat er een objectieve geest is, waardoor onze ervaringen behalve voor en van ons persoonlijk tegelijk en tot op zekere hoogte althans ook ons allen gemeenzaam zijn. Het is onloochenbaar dat een Huizinga, die sinds 1905 ten onzent die historische omslag in anti-positivistische zin doormaakt en doorvoert, op deze wijze de geschiedenis heeft „verstaan". Ten vierde en ten slotte is er Dilthey's waardenleer. Hoewel namelijk zijn hele opvatting naar een volstrekt relativisme tendeerde, bleef Dilthey niettemin tot het einde toe aan de mogelijkheid ener betrekkelijke historische objectiviteit vasthouden. Betrekkelijk in die zin dat hij wel gedwongen was tot de erkenning dat de geesteswetenschappen geen „afschrift" van de feitelijke werkelijkheid vermochten te geven, maar haar beoefenaren het historisch materiaal noodgedwongen verbonden aan een waarden-geheel. Een waarden-geheel dat enerzijds weliswaar zinvol, doch anderzijds toch ook slechts een door de gehele tijdelijke situatie bepaald resultaat van de geschiedenis zelf was. Aan deze universalistische, vitalistische, ja zelfs, — inzover het „verstaan" haar laatste zekerheid in een subjectief gevoel vond, — ietwat intuitionistische, aan deze ietwat irrationele, als ook aan deze holistische tendenzen heeft de geschiedbeoefening zich sindsdien niet meer kunnen onttrekken, ook al heeft Mandelbaum dan haarfijn bewezen, dat Dilthey theoretisch in zijn relativisme is vastgelopen.

Veel scherper dan Lamprecht en Dilthey stond Croce zijn breuk met de eeuw waarin hij geboren was, voor ogen. Hij was een der eersten, die het lied aanhief dat na hem zo uittentreure in allerlei toonaarden gezongen is: zijn tijd was er voor hem een van cultureel, religieus en moreel verval, begonnen met de ondergang van de romantische filosofie uit het begin van de 19e eeuw, verward en oppervlakkig zonder synthetische

kracht en onbekwaam het liberalisme — dat zijn en Croce's evangelie was — die theoretische stuctuur te geven die het zo dringend behoefde. Want al hadden de vier decennia sinds 1870 de triomf der vrijheid beleefd, de vruchten daarvan waren op het moment van de overwinning alweer verrot. Eigenaardigerwijze bleef tegelijkertijd Croce's wereld- en geschiedbeschouwing, meer nog dan die van Lamprecht en Dilthey in de 19e eeuw zelf geworteld. De omslag bij Croce bestaat niet uit het aanbrengen van nieuwe ingrediënten — hij verfoeit het intuïtionisme van Bergson, het pragmatisme van James en het vitalisme — maar uit een terugkeer tot de oude, vaak onherkenbaar gespiegeld in een geest die toch niet meer de klaarte van de 19e, veeleer de bewogenheid van de 20ste had: getuige het belang dat de dialectiek voor hem herkreeg. Croce, als Dilthey, onderscheidde twee soorten kennen, de intuïtieve die hij de esthetische noemde, die het afzonderlijke tot voorwerp had, en de conceptuele die hij de logische noemde en die betrekking had op het algemene. En ook hij deelde de geschiedenis bij de eerste in. Maar hij maakte bovendien — en dat is voor hem even typerend en in ons verband van nog groter belang — een onderscheid binnen de „geschiedenis" door „kroniek" en „geschiedschrijving" scherp te scheiden. De eerste is hem „dode geschiedenis", voorbije practische daad. De ware geschiedschrijving echter is historiografie van het heden, waarmee hij bedoelde dat zij van de geestelijke structuur van het telkenmalig heden uitgaat en uit moet gaan en dus samenvalt met het scheppings- en wordingsproces van de geest zelf, die in zijn voortdurende ontwikkeling tegelijk met zichzelf zijn verleden schept. Vandaar zijn identiteit van de zelfbezinning van de geest, filosofie dus, en geschiedenis.

Het is gemakkelijker te zien dan te doorzien, dat de drank uit Croce's apotheek bij velen pijnstillend werkte. Voor zijn vaderland was het wel ook de trots om in de tijd van het politieke „Italietta", dat toch maar moeilijk als grote mogendheid meedeed, weer een „groot man" te hebben die daar buiten heus meetelde en die het in gedachten met Spaventa en via deze met de on-

verwelkbare traditie der Renaissance verbinden kon, terwijl hij het tegelijk van de druk van de alleen-maar positivist Andigò bevrijdde. Voor het buitenland moet vooral het synthetische van dit denken aantrekkelijk geweest zijn, het synthetische dat ook tot uiting kwam in die eigenaardige verbinding van dynamiek en verhevenheid; verhevenheid, altijd geschikt om geschokte zenuwen te sussen en dynamiek om desondanks het besef van „modern" te zijn, levendig te houden. Binnen- en buitenland moeten getroffen zijn door Croce's idealisme dat troostend was, alleen al omdat het scheen te ontslaan van een voortdurende bemoeienis met een werkelijkheid vol tegenstellingen die steeds feller op elkaar botsten en waarboven de lucht zwanger was van revolutie en oorlog.

Zo gezien is het begrijpelijk dat een kunsthistoricus als de Wener Julius Schlosser er niet alleen toe kwam Croce's zelfanalyse van 1915 te vertalen, maar dat hij ook in zijn eigen levenscommentaar kon getuigen, dat hij tenslotte door Croce's invloed zich een steeds beter inzicht verworven had in de oude kunsttheorie en kunstgeschiedschrijving, daarmee de chaos van zijn vak in zijn eigen tijd overwinnend. Schlosser had hetzelfde bezwaar tegen de kunsthistorie zijner dagen dat wij al kennen van de criminoloog, de psycholoog en de medicus die zich onbehaaglijk voelden in de bestaande toestand. Zoals de eerste van wege de misdaden de misdadiger, de tweede van wege de associaties de psyche en de derde van wege de ziekten de zieke niet meer zag, zo zag deze kunsthistoricus de kunstenaar en zijn werk niet meer dat wel sociaal gebonden, maar in zichzelf toch een afgesloten eigenheid was, vanwege de stijlen, stromingen en vormen waarin de groten zijner dagen of ze nu oud waren als Wölfflin, van middelbare leeftijd als Alois Riegl of jong als Worringer zich vermeiden, en — dat is het gecompliceerde, om niet te zeggen ook, omdat dat enerzijds de enige mogelijkheid was het tragische van de situatie — wel moesten vermeien waarin men voor alle richtingen kon openstaan, nu het klassieke ideaalbeeld eenmaal vergruisd was, terwijl het anderzijds de enige mogelijkheid bood om al dat nieuwe

dat van alle windrichtingen uit aanstormde en de daaruit ontstane onzekerheid de baas te worden.

Alleen stond deze Schlosser niet. Zijn collega Hans Tietze zegt ook dat wie ook maar enigszins ziende de eerste jaren van het tweede decennium der 20ste eeuw in wetenschap en kunst heeft meegeleefd, wist of vermoedde althans op een beslissend wendingspunt van het geestelijk leven te staan, waar revolutie in de lucht lag. In zijn „Methodik der Kunstgeschichte" van 1913 trachtte Tietze die revolutie te kanaliseren.

Zo heeft Lamprecht het kriterium van zijn eigen tijd toch wel getroffen, toen hij deze het „Zeitalter der Reizsamkeit" doopte. Hij zag die „prikkelbaarheid" — het is waar — niet alleen nu, maar steeds als agens dat van de ene grote periode naar de andere over leidde, maar hij zag haar dan toch, naar Croceaans recept, van zijn eigen tijd uit in die functie. En begrijpelijk. „Reizsamkeit" immers was volgens zijn wat moeizame in 1903 opgestelde definitie: het in een schepping omgezette vermogen tot bewuste gewaarwording van nieuwe tot dusver in wezen voorstellingsloos gebleven innerlijke prikkels, opgeroepen door een reeks elkaar volgende spanningen die nog zonder voldoende oplossing zijn gebleven. Spanningen, die — zo reëel blijft hij bij al zijn psychologisme toch weer wel — op haar beurt voor een niet gering deel in de begaafde individuën zijn opgewekt door de sociale en economische veranderingen van de tijd, dat is uiteindelijk — voor deze individualist — door de werking van de „veel te velen".

Inderdaad. Sociale en economische veranderingen, daardoor veroorzaakte spanningen die zich in de hoofden en harten der mensen omzetten in gedachten en gevoelens, gevoelens van onzekerheid, soms tot angst verhevigd en een daaraan, omgekeerd, beantwoordende behoefte aan zekerheid, gedachten van partiële en universele ordening en synthese — het weerspiegelt zich alles in de woelige vijver van de geschiedwetenschap van die tijd. Geen wonder, want zij is nooit af, zij behoudt altijd iets van de poging van Münchhausen om zichzelf aan zijn eigen pruik uit het moeras te trekken, omdat zij de weerspiegeling van het leven zelf is.

KORT BESTEK

kort

Er gebeuren tegenwoordig dingen in ons land die (niet) door de beugel kunnen. Een jeugdige examencandidaat geeft zich voor de schoolopziener uit en tracht de examenopgaven te bemachtigen. Het wordt ontdekt, maar hij wordt toch tot het examen toegelaten en slaagt. Men heeft er aanstaat aan genomen. Waarom eigenlijk: een niet zo jeugdige candidaat-minisiterpresident kan niet uit zijn opgaven komen, zijn oudere en ervarener voorganger neemt hem het werk uit de hand, haalt de fouten uit het examenwerk en geeft ze aan zijn pupil terug die er daarna trots mee voor de kamer mag verschijnen, waarin hij geslaagd en wel wordt toegelaten. Zoals de ouden spieken, spieken de jongen.

korter

De Partij van de Arbeid heeft de banvloek geslingerd naar het Sociaal Democratisch Centrum, dat als adder van zijn boezem moet worden gerukt. Wij vernemen dat de leden — van het Centrum wel te verstaan — dit niet op zich zullen laten zitten en reeds hebben aangekondigd: als ze ons royeren, gaan wij er uit.

kortenhorst

Er is een bijzondere beschermgeest voor kinderen, dronken mannen en minister-presidenten. Raken dezen door interrupties te zeer in het nauw, er is geen interruptie zo kort of Kortenhorsts hamer trekt aan het langste eind.

EX LIBRIS

De oorsprong van het drama blijft zich althans tot in historische bijzonderheden aan onze kennis onttrekken. Ook al zijn er vaak, d.w.z. in verschillende culturen in een vroeg stadium daarvan, sterke aanwijzingen gevonden voor een religieuse oorsprong ervan, op zijn

minst voor een nauw verband tussen religie en drama. Prof. **Hunningher** heeft hierover een boek geschreven, en daar als Nederlander de leerstoel in Nederlandse cultuurgeschiedenis aan Columbia-University bezet, in de Engelse taal, onder de titel **The origin of the theater** (Amsterdam. Querido. 1955). Hij is daar nu verscheidene jaren geleden Prof. Barnouw opgevolgd, en zijn belangstelling, vanouds naar het toneel uitgegaan, heeft daar dit fundamentele boek over de oorsprong van het drama opgeleverd.

Het is in wezen een strijdbaar boek, van een strijdbaar auteur. Hij bestrijdt de gangbare opvatting dat met name het middeleeuws drama zou zijn voortgekomen uit de christelijke liturgie. Hij bestrijdt ook het aannemen van analogie tussen het ontstaan van het drama in de Griekse oudheid in de vijfde eeuw uit de religieuse feesten voor Dionysos en het „spontane" voortkomen van het middeleeuwse drama uit de christelijke eredienst, en tevens bestrijdt hij de stelling van een eeuwenlang vacuum dat zou hebben bestaan, aleer het middeleeuws mysteriespel zich uit de kerkelijke sfeer opeens ontwikkelde; want, redeneert hij, is zulk een vacuum in overeenstemming met de menselijke drang tot acteren, en buitendien, wijst niet de opmerkelijke rijpheid van de oudste Franse spelen op een langer en verder in het verleden terugreikend ontwikkelingsproces?

Hij kant zich aldus tegen de bekende stelling van Prof. Gustave Cohen, in diens werk over het theater in Frankrijk in de Middeleeuwen, van 1928, waarin deze analogieën, op het voetspoor trouwens van zijn voorgangers, zijn aangewezen. Prof. Cohen vond steun in de onderzoekingen der negentiende-eeuwse ethnologen voor de door hem geformuleerde „wet", dat elke religie de neiging vertoont spontaan het drama voort te brengen. Bij de genoemde analogieën voegde hij die nog van de Perzische mysteriespelen, de taziye. Hunningher echter acht dit geen zuivere parallelen, en hij stelt hier tegenover dat de „wet" van Cohen althans voor het Christendom niet opgaat. Nu zijn in elk geval ook de vroegste mysteriespelen van de tiende en elfde eeuw inderdaad rijkelijk jong om de kerk voor de prima causa van het drama in aanmerking te doen komen. En buitendien heeft, naast anderen, in ons land Prof. van der Leeuw er destijds al in zijn Wegen en Grenzen der kunst op gewezen dat de oorsprong van het drama niet kan worden gezien in het toneel als dialoog, als taalexpressie van woord en wêerwoord maar in de rituele dans als acterende samenspraak van lichaamsbewegingen, met een religieuse, bezwerende functie. Parallelen zijn dan ook veeleer, betoogt hij, aan te wijzen in het op de natuurlijke „dialoog" der seizoenen teruggaande jaardrama met de strekking de goden goedgunstig te stemmen voor de oogst, een „sacer ludus", heilig spel over de cirkelgang van het leven in de natuur dat wordt

aangetroffen tot in het oeroude Egyptische koningsdrama en het Babylonische spel van Bêl's gang naar de onderwereld en zijn herrijzing, later ook in de antieke mysteriën van Dionysos waar de tragedie uit voorkwam.

De strijd tegen het toneel die al in de eerste eeuwen van het Christendom door de vroege kerkelijke schrijvers wordt gevoerd valt dan niet enkel in het algemeen te verklaren uit het van de wereld afgekeerde, jenseitige, en als wereldvijandig dan ook van het toneel afkerige karakter van het christendom maar uit de botsing, waar ook Van der Leeuw al op heeft gewezen van het nieuwe, ascetische christendom met het heidendom, de oude vruchtbaarheidsreligie en haar sexuele symbolen, een botsing en scheiding die naar het oordeel van Van der Leeuw moest optreden toen eenmaal de eenheid van leven, en daarmee van beleven en van vroege cultuur teloor ging. Het betoog van Hunningher is boeiend en ook dunkt mij in grote trekken overtuigend, alleen komt het mij voor dat zijn bestrijding van de gebruikelijke opvatting over het ontstaan van het middeleeuwse toneel uit de kerkelijke eredienst hem tot een te generale afwijzing heeft verleid. Want al vinden wij in de oudste dramatiseringen alom een religieuse identificatiedrang met het goddelijke die in de christelijke mysteriespelen uiteraard ten enenmale ontbreekt, men wordt er daarom nog niet van overtuigd dat die vereenzelvigingsdrift als wezenlijk, of in elk geval als uitsluitend kenmerk van het dramatische moet gelden. Ook de enscèneringen van de evangelische geschiedenis, met de kribbe en de aanbiddende herders en koningen met Kerstmis, en met het graf dat leeg blijkt met Pasen, mag men toch wel als in dienst van een eenvoudige veraanschouwelijking staande soort van dramatiseringen opvatten, misschien is het ook schijvers bedoeling dat niet uit te sluiten maar het accent val wel zeer sterk op de andere condities en kenmerken die hij voor het dramatische onmisbaar acht. Zeker is dan het ontstaan der christelijke mysteriespelen niet met de geboorte van het drama in veel vroegere oudheden uit riten en dramatiseringen van het jaarlijks natuurproces gelijk te stellen, maar men zou het dan toch zo mogen opvatten, dat ook de christelijke eredienst toneelproducerend is gebleken, zij het op een aanmerkelijk later tijdstip en op een gans andere wijze dan wij in heidense en antieke rituele oorsprongen van het drama waarnemen en zonder dat die voor de oorsprong van het drama in de christelijke wereld verantwoordelijk kan worden gesteld. Zo begrepen, geeft Hunninghers belangwekkende betoog een interessante correctie op de gebruikelijke voorstelling van de vroegste toneelgeschiedenis en bovendien vooral markante aanvullingen, van heinde en ver aangevoerd, over de doorgaans rituele oorsprong van het drama en het nauw verband tussen religie en drama.

Anthonie Donker

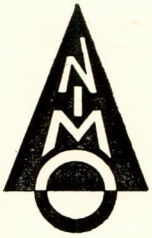

Drukkerij „NIMO"

Kerkstraat 48-50, Monnickendam

zal ook U gaarne adviseren bij het

drukken en uitgeven

van: **boeken**
periodieken
verenigingsorganen
proefschriften
enz.

Hak nu de knoop door, draai 02995-336

Het kan de oplossing betekenen van Uw problemen.